
GLOBALIZÁCIÓ, VILÁGREND, HÁBORÚK

POKOL BÉLA

Piacosítás és globális uralmi rend

A piacosítás értékelését két menetben végeztem el az elmúlt másfél évtizedben. A '80-as évek végén Luhmann funkcionális alrendszerelmzéseit vizsgálva vált fontossá számomra Polányi Károly elemzése a gazdaság két jelentéséről, és átvéve illetve továbbgondolva ezt a tézist, a termeléssel azonosított gazdaság mellett külön választottam a társadalom átfogó integrációs mechanizmusaként a piacgazdaságot, a piaci-pénzmechanizmusok szféráját (lásd Pokol 1990). Ekkor csak azt emeltem ki, hogy egy sor funkcionális alrendszer szervezésében – ha a piaci verseny feltételei adottak – a piaci szervezés nagyobb hatékonyságot és rugalmasságot tud biztosítani, mint ezek piaci hatások alóli kivétele és állam általi finanszírozásuk és szervezésük. A '89-es rendszerváltással megvalósított többpártrendszer és piaci szervezés tapasztalatai azonban egy idő után arra ösztönöztek, hogy a korábban félretolt marxi tézisek részbeni igazságát elismerjem, és a társadalom funkcionális aspektusa mellett az uralkodás és az elnyomás struktúráit is újragondoljam, és a korábbi elemzéseim kizárólagos funkcionális szempontjai mellett ebben a dimenzióban is megvizsgáljam az egyes funkcionális alrendszerek működését, illetve a piacosítást is. A funkcionális teljesítmények az uralkodás/elnyomás dimenziójában mint hatalmi erőforrások vehetők számba, és arra a belátásra jutottam, hogy a különböző alrendszerek funkcionális teljesítményei (= hatalmi erőforrásai) közül a gazdaság erőforrásai jelentik azt, ami az osztálytársadalmi dominálást az egyes embercsoportok számára a legdöntőbben biztosítani tudják. Ez a belátás visszavitt tehát a marxi elmélet egyik sarokpontjához, ám a Polányi Károlytól átvett és módosított „kettősgazdaság-tézis” felhasználása világossá tette számomra, hogy a termeléssel azonosított szubsztantív gazdaság erőforrásai helyett – ami a hagyományos

marxi elméletben a társadalom uralkodó rétegét megalapozza – a pénz és piaci erőforrások felett uralkodó embercsoportok uralmát emeljem ki. Vagyis kétszeresen használtam fel Polányi kettősgazdaság-tézisét: egyszer a rendszerelmélet korrigálására – és a piacgazdaság általános társadalmi szervező alrendszerre kiemelésére a többi alrendszer fölé –, majd a rendszer-váltás utáni évek tapasztalatai alapján a marxi elmélethez részben visszatérve az össztársadalmilag uralkodó csoport lokalizálás: *a termelőeszközök tulajdonosai helyett a pénz felett domináló csoportot emeltem ki ennek segítségével.* Megítélésem szerint a sok-sok funkcionális alrendszerre szétbomlott társadalmakban ezzel a módosítással jobban vissza lehet tükrözni a mai realitást, mint a hagyományos marxi „termelőeszköz-tulajdonos” uralkodó osztály feltételezésével.

1. A GAZDASÁG KETTŐS JELENTÉSE

A legtöbb társadalomtudományi elemző – köztük a funkcionális rendszerelmélet hívei is – nem észlelik a „gazdaság” fogalmában meghúzódó kétértelműséget, és ugyanúgy beszélnek a gazdasági intézményrendszeréről mint a tudományról, a művészetéről, oktatásról, egészségügyről, katonai szféráról stb. Közelebbről megvizsgálva a gazdaságot azonban gyorsan kiderül, hogy nem lehet minden további nélkül beilleszteni a többi intézményrendszer mellé.

A probléma megítélésében Polányi Károly elemzéseire kell visszanyúlnunk, aki Carl Menger nyomán a gazdaság két önálló jelentését különítette el. Polányi jelzi, hogy külön kell választani a „gazdaság” fogalma által jelzett összefüggések közül a *materiális javak termelését*, amely valamilyen formában minden társadalomban megtalálható, és a *formális gazdálkodás* összefüggéseit, amely utóbbi csak az árucsere logikája által szervezett termelés esetén létezik (Polányi, 1976: 202–203). Polányi kettéválasztja a „gazdaságnak” ezt a két jelentését, hogy átfogóbb elméleti alapállásából fakadóan kimutassa, mennyire mülékony és jelentéktelen időszak történelmileg szemlélve a gazdaság második jelentése által jelzett összefüggések létezése, és az utóbbi évtizedek állami beavatkozásainak növekedései (New Deal stb.) már mutatják is a formális gazdálkodás (a piac) összefüggéseinek elenyészését. Persze jelezni kell, hogy ezeket a megállapításokat Polányi 1947-ben tette, és nem lehet tudni, hogy az utána eltelt évtizedek zsákutcás jelenségei a Szovjetunióban és a többi közép-európai szocialista országban, miként módosították volna nézeteit.

Mi átvesszük Polányinak ezt a fontos felismerését a gazdaság két jelentésének szétválasztásában, de vele szembenálló irányba vesszük tovább kiindulópontjait. Polányi ugyanis félreértette

a modern tőkésállami beavatkozás előrenyomulását, és a piaci logika perspektivikus felszámolódását olvasta ki ezekből a tendenciákból (lásd Pokol 1984–85). Vele szemben arra a megállapításra kell jutni, hogy ha a voltak és vannak is piacot korhasztó hatásai a tőkés állami beavatkozásnak, a fő szabály szerint ez a beavatkozás nem töri szét a gazdasági intézményrendszer rentabilitáson orientálódását, hanem monetáris eszközökön keresztül belenyúlva a piaci folyamatokba, csak közvetetten viszi át az állami politika prioritásait a piacon orientálódó termelési egységek meghatározásába. Az utóbbi évtizedekben azonban ez a fajta állami beavatkozás is korlátok köze szorult a nyugati társadalmakban. A piac reneszánsza mellett az állam szociálpolitikai eszköztára is a korábbi közvetlen, gazdasági racionalitást visszametsző-felfüggesztő szociálpolitikai eszközök helyett az utólagos kompenzáló-korrigáló eszközöket részesíti előnyben.

A piac racionalitása és a piaci mechanizmusok – szemben Polányi jelzéseivel – tehát nem halnak el a komplex nyugati társadalmakban. A piac elhalásának Polányi által felhozott másik példája, a kelet-európai tervutasításos rendszerek pedig egy komplexitás felett szintén azt bizonyították, hogy spontán piaci önszabályozás nélkül egy szint fölött továbbvinni a termelés fejlődését nem lehetséges. Sokkal fontosabb azonban, hogy nemcsak a termelés területén maradt életben e formális gazdálkodás logikája, hanem az elmúlt fél évszázadban az óriásivá bomló egyetemi-tudományos szféra vagy a tömegessé váló művészeti szféra és egy sor más terület is *részben* a piac racionalitása szerint szerveződik. A piacnak ez a kitágulása így ma már szembeötlőbbé teszi, hogy *amit Polányi mint a szubsztantív gazdaság formális gazdálkodáskénti megkettőződéseként írt le, az valójában sokkal inkább elszakad egymástól. Szembeötlővé válik, hogy nem ugyanannak a dolognak a két oldaláról van szó. A termelési szféra óriásivá, komplexsége bővült, és egy fok fölül csak a piac racionalitásán alapulva volt képes fejlődni. A kialakuló közgazdaságtan, kidolgozva a termelés összefüggéseit és a jó ideig csak erre korlátozódó piaci racionalitás összefüggéseit, túlzottan összefogta a termelés aspektusait és a piac aspektusait egy közös szemantikai készletbe, a gazdaság fogalmába.* Polányi a különbségtevésével ezt kezdte boncolgatni. Időközben a piaci racionalitás egy sor szférára kiterjedt, és itt az egyes szférák belső komplexitását sokszor a piaci szerveződés és az adott professzionális intézményrendszer saját értékelési mechanizmusainak *együttműködése* biztosítja. (Most még tegyük zárójelbe, hogy ezáltal egyben azok a társadalmi embercsoportok, melyek a pénzmechanizmusok felett közvetlenebbül rendelkezni tudnak, a piaci logikának ezzel a kiterjedésével újabb erőforrásokhoz jutnak társadalmi dominanciájuk biztosítására.). Polányi különbségtevését tehát radikalizálni lehet, és a gazdaság két, különválasztott fogalmát jobban el kell távolítani

egymástól. Míg a szubsztantív gazdaság egy a társadalom többi alrendszere mellett, addig a piaci szféra a társadalom egyik átfogó integrációs mechanizmusát jelenti. Fel kell tennünk azt is, hogy a közgazdaságtan által az elmúlt évszázadban egyre precízebben kidolgozott piaci intézményi logika alatt az anyagi termelés területén is egy saját értékelési mechanizmus működik, és a piaci racionalitás értékelése *csak ezzel együtt* képes az óriási komplexitásra nőtt anyagi termelést megszervezni. Hipotetikusan feltesszük itt, hogy a *használati értéken* alapszik inkább a termelésnek az a saját értékelési-jutalmazási mechanizmusa; és a reklámszféra révén a termékek, vállalatok stb. márkái közötti presztízshierarchiák és ezek újraformáló mechanizmusai jelentik az anyagi termelés saját értékelését. Ezzel szemben a *csereértéken* alapuló piaci összefüggések jobban kihangsúlyozódnak a közgazdaságtanban, és az előbbi értékelést ennek a piaci értékelésnek túl szorosan alárendelve, csak leszűkítve vizsgálták. Így radikalizálva Polányit, csak a *szubsztantív értelemben vett anyagi termelés intézményrendszere illeszthető be a tudomány, a művészet, az oktatás stb. intézményrendszere mellé, a formális gazdálkodás összefüggései és intézményrendszere az előbbiekhöz képest átfogóbb síkon szerveződnek*. A formális értelemben vett gazdaságot – a piacgazdasági mechanizmusokat – mint egy *több intézményrendszert átfogó rendszert* kell megfogalmazni, amely nem elkülönülten létezik tőlük, hanem jó néhány intézményrendszer belső aspektusait fogja össze egy rendszerbe, és az ilyen intézményrendszerek saját értékelési mechanizmusaival együttműködve teszi lehetővé ezek nagy komplexitásának stabilizálását. Ezt lehet nevezni a piaci mechanizmusok által szervezett funkcionális alrendszerek közötti racionalitásának.

2. LUHMANN RENDSZERELMÉLETE ÉS A POLÁNYI KÁROLLYAL KORRIGÁLT MARXI ELMÉLET

Az európai és az ebből kinövő észak-amerikai társadalomfejlődést szem előtt tartó funkcionalista rendszerelmélet egy sor olyan összefüggést tudott feltárni a társadalmi eseményeket meghatározó struktúrák és funkcionális meghatározók terén, melyek korábban hiányoztak a társadalomelméleti elemzések közül. Másik oldalról azonban ez az elmélet végletesen elhanyagolta azokat a társadalmi embercsoport-tagoltságokat és az ebben a dimenzióban létező hatásokat, melyek nem az elkülönült funkcionális alrendszerek keretei között, hanem ezeket átszelve, össztársadalmilag határoznak meg egy sor ilyen alrendszeren belüli tevékenységet. A társadalom funkcionalista rendszerelméletét és ennek belátásait tehát ki kell egészíteni a hagyományos társadalomelméletek, különösen a marxi társada-

lomelmélet néhány kiindulópontjával, és az ezek nyomán feltárható hatások elemzésével.

Niklas Luhmann abból indul ki a társadalmi evolúció mai fókán domináns funkcionálisan tagolt társadalomszerkezetet szem előtt tartva, hogy a társadalmi erőforrások feletti rendelkezés az egy-egy funkcionális alrendszerekben sikeresek privilégiuma: a nagy politikusé, jogászé, tudósé, művészé, vállalkozóé stb. Az alrendszerek belső mechanizmusai azonban az így nyert befolyást nem engedik átörökíteni, és ez a befolyás korlátozva marad a sikeres individuumokra, életüknek kb. 45–65 év közötti szakaszára: „...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett »konfliktuscsomópontok« a nagy apparátusok menedzsmentje, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45–65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökítsék” (Luhmann 1987: 5–6). Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: „Már csak azért sem lehet egy »uralkodó osztályról« beszélni – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő – mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl – szemben a régi felső rétegekkel – hiányzik számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984: 72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy „uralkodó osztály”, nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés – vagyis a stratifikációs társadalmakban –, a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen osztálymivel ható domináns embercsoportok – vallja Luhmann.

2.1. A FUNKCIONALISTA RENDSZERELMÉLET ÁLTAL FIGYELMEN KÍVÜL HAGYOTT EMBERCSOPORT-TAGOLTSÁGOK

E fejtegetések alapján Luhmann a korunkra létrejövő világtársadalomból indul ki, melyekben a funkcionálisan differenciálódott alrendszerek szervezik a tevékenységek kifejtését. Am ez-

zel a kiindulóponttal letakar egy sor olyan embercsoport-tagoltságot a világ egészén belül, melyek sok-sok szempontból eltérő társadalmi közösségeket alakítanak ki, és amelyek össztársadalmi szinten is meghatározzák egy sor funkcionális tevékenység kifejtését.

A legfontosabb embercsoport-tagoltságot a mai világ ember-tömegén belül megítélésünk szerint a Samuel Huntington értelmében vett *civilizációs tagoltság* jelenti. A görög-római, illetve a zsidó-keresztény társadalomfejlődésből kinőtt nyugati civilizáció ma mintegy egymilliárdos embertömege, az iszlám vallás által integrált iszlám civilizáció szintén nagyjából egymilliárdos embertömege, a dél-ázsiai kínai civilizáció másfél milliárdos embertömege, és a hindu civilizáció szintén másfél milliárdos embertömege adják itt a fő összetevőket (lásd Huntington 1997). A funkcionalista rendszerelmélet lényegében a nyugati civilizáción belül létrejött funkcionális alrendszerekre bomlást írja le, és az itteni elemzések sok szempontból egyáltalán nem fedik le a többi eltérő civilizáción belüli funkcionális tevékenységek szerveződését. Mint összvilágleírás ez csak annyiban fogadható el, hogy a nyugati civilizáció – eleinte az európai gyarmatosítások révén, ma pedig az Egyesült Államok által vezetett európai-amerikai pénzügyi és katonai világjelenléttel – formálni tudta és tudja részben a többi civilizáción belüli szerveződések is. Ez a civilizációs tagoltság és az ebből fakadó mély szembenállások – sokszor még a korábbi európai gyarmatosítások utóhatásaként leülepedett kulturális elhatárolódások, illetve újabban az USA expanzív katonai és pénzügyi beavatkozására való negatív reakciók révén – civilizációk közötti gyűlöleteket hoztak létre napjainkra. Ennek hatása pedig már nem egyszerűen a területileg is elkülönült civilizációk között létezik, hanem az európai demográfiai csökkenés miatt betelepült iszlám, hindu, arab, török és kínai embertömegek milliói révén a nyugati civilizáción belül is. A demográfiai előrejelzések alapján pedig ennek további radikális növekedése várható, és már 2050-re is akár a lakosság egyharmada e civilizációkból bevándoroltakból áll majd a nyugati civilizáció társadalmában. Ez az alapvető civilizációs tagoltság és ennek kihatása a funkcionális alrendszereken belüli tevékenységekre egyszerűen rejtve marad a funkcionalista rendszerelmélet előtt.

Egy következő fontos embercsoport-tagoltságot jelent – elsősorban a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömegén belül – a *nemzeti társadalmak szerinti elkülönülés*, amely hosszabb fejlődés után az 1700-as évek végétől mélyrehatóan elkülönítette a közös európai keresztény civilizáció embertömegét különálló nemzeti közösségekre, és egy sor kulturális-nyelvi, gondolkodásbeli eltérést rögzített tartósan ezen a civilizáción belül. Az egyes emberek identitásában és lelkiállapotának stabilitásában az egyre komplexebb társadalmi viszonyok között a nemzeti

társadalmi szerveződésnek nélkülözhetetlen szerepe van ma is, noha az az intenzitás, mely ezt a XIX. század végéig jellemezte, mára már bizonyos mértékben csökkent. Ma és a közeljövőben tehát nem lehet leírni megfelelően a funkcionális alrendszerek működését, ha nem vesszük figyelembe a nemzeti társadalmakra bomlás behatásait ezekre.

A nemzeti társadalmak létének megfogalmazása Luhmann elméletében korrekció nélkül eleve nem volt lehetséges. Ő ugyanis a funkcionális alrendszerek differenciálódásaként ragadta meg az egész újkori európai fejlődést, melyek valóban egyre átfogóbb keretben szerveződnek, és például mára a tudományos kutatás, a gazdasági csere, a művészeti szféra, a tömegkommunikáció a nyugati civilizáció egészében vagy sokszor tényleg ezen is túlnyúlóan meghatározzák az egyes funkcionális közösségekben folyó tevékenységeket. Ám azzal, hogy korrigáltuk Luhmann elméletét, és kimutattuk a funkcionális alrendszerek professzionális alrendszerként beszűkült formában való szerveződését (lásd Pokol 1991: 45–50), láthatóvá tettük az össztársadalom szintjén a diffúzabb és érzelmibb szerveződési formákat, majd ezeket a *mindennapi élet* kategóriájában fogtuk össze. Vagyis az interakciók és a szervezeti rendszerszint felett a társadalom rendszerszintjét kettébontottuk fogalmilag, és a funkcionális differenciálódás újkori fejlődését úgy ragadtuk meg, mint a diffúz mindennapi életből kiemelkedő professzionális alrendszerek létrejöttét. Most ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a funkcionális alrendszerek valóban átfogóbb emberközösségekben szerveződnek, és az utóbbi évtizedekben már a nyugati civilizáció és a köré fonódó más társadalmak egészében szerveződő tudományról, művészeti ágakról, gazdaságról stb. beszélhetünk. *Ám a mindennapi élet diffúzabb tevékenységeit, ahol spontán módon az emberek egész személyiségét – nemcsak parciális szerepfelfogásait – megragadó etikai beállítódások és az érzelmi életet irányító szimbólumok szerveződnek, a szűkebb nemzeti közösségek fogják össze.* A nemzeti társadalmi szerveződés így helyezhető el a mindennapi élet diffúzabb közösségi szerveződéseként, és ez biztosítja az egyes ember személyisége számára az egységes identitást. Miközben egy sor professzionális identitása parciálisan szinten beilleszti az egyes embert szűkebb embercsoportokba (mint a jogászt a jogászságba, és a művészt a művészi közösségekbe, a tudóst a tudományos közösségekbe), ezek a parciális csoportidentitások inkább beleolvadnak átfogóbb professzionális csoportokba, és végső fokon a világtársadalom – vagy legalább a nyugati civilizáció – egészében szerveződnek. (Az internet tömegessé válása ennek óriási lökést adott.)

További fontos embercsoport-tagolódást jelent a nyugati civilizáción belül a *vallási megoszlás*, még akkor is, ha a rendszer templomba járás és a kifejezett vallásos meggyőződés töme-

gességét tekintve a XX. század folyamán csökkent a nyugati civilizáció minden országában. A katolikus, a református és a protestantizmus többi ágán belüli egyházakhoz tartozás, vagy a zsidó valláshoz tartozás explicit feladása után is olyan tartós gondolkodásbeli, magatartásbeli stb. jellemzők maradnak fenn az emberekben a családi szocializáció révén, hogy ezek explicit vallásosság nélkül is hatnak arra, hogy felnőtt korban milyen politikai csoportokhoz igyekeznek az egyén majd tartozni, illetve a funkcionális tevékenységek különböző területén milyen embercsoportokat hoznak létre, vagy hogy az e területeket átszelő embercsoport-szerveződések közül melyekhez csatlakozik, illetve milyen embercsoportokkal szemben lépnek fel majd el-
lenségesen.

E főbb embercsoport-tagoltságok mellett fontos hatást tesz minden funkcionális alrendszer működésére a társadalom *jövedelem szerinti tagoltsága* alapján létrejövő társadalmi rétegek szerveződése. A jövedelem szerinti életkörülmények összezárnak emberközösségeket közös lakóövezetekbe, közös kulturális szokásokat, gondolkodásformákat alakítanak ki, illetve kifelé, az ilyen közösségek közötti viszonyokban szembenállásokat, gondolati és szokásbeli reakciókat sulykolnak azt egyes emberekbe szocializációjuk során, továbbá mindezeket a különbségeket szimbólumok kialakításával láthatóvá teszik, hogy az egyes emberek felismerjék a saját és a más csoporthoz tartozásokat. Ez a tagoltság is keresztülszeli a funkcionális alrendszerek szerinti megoszlásokat, meghatározva mind az egyes ilyen alrendszereken belüli embercsoport-összetartásokat és -szembenállásokat, mind a többi alrendszerrel keresztülszelő emberközösségek kialakulását, illetve ezek szembenállását az egyes társadalmi események kapcsán.

Összegezve tehát, *a társadalomnak kettős szerkezete van*, és a funkcionális alrendszerek szerinti szerkezetet ki kell egészíteni a társadalmi embercsoportok szerinti tagoltságának elemzésével. A luhmanni elmélet így a marxi társadalomelmélet néhány kiinduló pontjával egészítendő ki, noha ezt – mint jeleztük – korrigálni kell a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével.

2.2. A gazdasági tőkés csoportok küzdelmeinek hatásai

A nyugati civilizáció az 1400-as évek vége óta, a társadalomszerveződése által kiváltott sikeres ipari és katonai fölényére támaszkodva, fokozatosan uralma alá tudta vetni a katonai téren hátrányban lévő, gyengébb civilizációk társadalmait, illetve vissza tudta verni az iszlám civilizáció törökök révén való betörését Európában az 1600-as évek végére. Az elmúlt három évszázad alatt így a világ átfogó eseményeit döntő módon a nyugati civilizáció egyes társadalmi tudták meghatározni. E civi-

lizáció belső fejleményei és erőeltolódásai az egyes nemzeti társadalmak és a domináns csoportok között kihatottak közvetve az egész világra. Mára ez a kihatás jórészt már csak az európai civilizációból kinövő Egyesült Államok pénzügyi és katonai hatalma révén létezik, és Huntington prognózisa szerint a 2050 utáni évekre ez is második helyre szorul vissza az Ázsia keleti és déli részén kialakuló kínai hegemonia térsége mellett.

Mindenesetre a nyugati civilizáción belüli társadalmak szerveződésére az osztársadalom szintjén két szervezési mechanizmus egymás mellett élése és növekvő rivalizálásuk a jellemző az utóbbi évszázadban. (A mostani elemzés szempontjából a zsákutcába került, és azóta eltűnt szovjet társadalmi szerveződést figyelmen kívül hagyhatjuk.) Az egyiket a demokratikus politikai akaratképzésen és az ezt végrehajtó állami bürokrácián alapuló szerveződés jelenti, a másikat a tevékenységeket és ezek cseréjét a piacon és a pénzen keresztül szervező mechanizmusok. Luhmanntól való eltérésünk tehát itt abban áll, hogy *szakítunk azzal az álláspontjával, miszerint a funkcionálisan differenciálódott társadalmak egyes alrendszerei egységesen fontosak az osztársadalom meghatározása szempontjából, és kiemeljük a politikai és a jogi közigazgatási alrendszert, illetve a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) alrendszerét mint osztársadalmi integrációs alrendszereket.* Ez azt jelenti, hogy bár kiemelkedő szerepe van pl. a tudománynak, a művészetnek vagy az egészségügynek is a modern társadalmak teljesítményében, ám ezek nem tudják osztársadalmilag meghatározni az összes alrendszer kereteit, szemben a politikai-jogi vagy a piaci-pénzügyi mechanizmusokkal. Ezzel a korrekcióval (ahogy a társadalmi alrendszerek leszűkítése utáni professzionális intézményrendszerek és a mindennapi élet kettősével is) ismét kissé Habermas felé tértünk el az eredeti luhmanni rendszerelmélethez képest, mivel Habermas eleve csak ezt a két képződményt tekinti rendszernek a társadalmi szerveződésen belül (lásd Habermas 1981, II: 221–293). Persze tőle eltérően mi elfogadjuk Luhmann-nal együtt azt, hogy a tudomány, a művészeti ágak, a vallási szféra, a tömegkommunikáció, az egészségügyi szféra stb. szintén funkcionális alrendszerként szerveződnek meg, csak ott térünk el Luhmanntól, hogy ezeket az osztársadalmi szerveződés szempontjából kisebb hatókörrel látjuk működni.

A piaci szerveződés és a személytelen, pénzen keresztüli koordináció hatékonyvá teszi a legtöbb funkcionális szektoron belül kifejtett tevékenységet, így azok a társadalmak, melyek ezt a szerveződést tartósan és széleskörűen tudták megvalósítani a termelés és szolgáltatások területén, kiemelkedtek katonailag is a nyugati civilizáció országai között is. Az elmúlt évszázadban a katonai sikeresség nagyrészt azon is nyugodott, hogy a természeti állapothoz közelebbi kötöttségeket és tradíciókat le tudták-

e oldani, és a szabadabbá váló tevékenységeket a konkurencia keretei között a piacon és a pénzre bízva tudták-e megszervezni. Európában ennek révén tudtak a nyugat-európai országok kiemelkedni az 1500-as évektől, és a kis önellátó közösségekből és a merev rendi széttagolásból kiszabaduló társadalmak átfogóbb egységekben szerveződtek. Anglia szabad piaci szerveződést erőteljesebben megvalósító társadalma és a kontinentális Európa nyugati felén kibomló városiasodás a világ egészét meghódítani képes ipari és katonai potenciált hozott létre.

Fontos kiemelni, hogy a kibomló politikai demokrácia és az ennek alávetett közigazgatás társadalomszervezése az 1900-as évek közepéig vámokkal, behozatali tilalmakkal és támogatásokkal többé-kevésbé ellenőrzése alatt tudta tartani a tevékenységek piacon és pénzen keresztüli megszervezésének feltételeit. Sőt, a nagy gazdasági válságok tapasztalatai után az 1930-as évektől a keynesi gazdaságpolitika még csak erősítette a pénznek és a piacnak a politikai államigazgatás alá vetettségét. Ebben a gazdaságpolitikában, amely a nyugati társadalmakban az 1950-es évek végéig tisztán – de csökkenő mértékben az 1970-es évek elejéig – megvalósult, a pénzen keresztüli és a pénz feltételeinek változtatásán alapuló állami irányítás az egyes nemzeti társadalmak politikai irányítóinak céljait szolgálta, akiket pedig periodikusan visszatérő választásokon a társadalom tagjainak milliói választottak meg, illetve távolítottak el a kormányrúd mellől. *Az elmúlt évtizedek eseményei a pénzmechanizmusoknak ezt a nemzeti politikai-közigazgatási szerveződésnek való alávetettséget bomlasztották fel, és ennek révén a mai nyugati civilizáción belüli társadalmak és egyes funkcionális alrendszerének működése egy sor szempontból megváltozott.*

Ez a felbomlás két irányban növelte meg – a politikai-közigazgatási szervezés rovására – a pénz és a piaci szerveződés hatókörét a nyugati civilizáció országaiban. Az egyik abban áll, hogy *a pénz és a piaci mechanizmusoknak a nemzeti társadalmakban megvalósított politikai-közigazgatási alávetése a leépülés felé indult*, és ennek menetében a pénz feletti ellenőrzést korábban megvalósító központi nemzeti jegybankok helyett/fölött globális pénzpiaci mechanizmusok épültek ki az utóbbi évtizedekben. Bár ennek végső pontján még nem vagyunk, de e folyamat révén egyre inkább a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömege felett egy egységes banki-pénzügyi hatalmi központ - alapvetően a londoni City és az 1900-as évek eleje óta ebből kinövő amerikai banki-pénzügyi köreinek dominanciája mellett – valósítja meg a nyugati civilizáció egészének társadalomszervezését. Egy másik irányú folyamatot – a nemzeti társadalmak fölé emelkedő, globalizálódó pénzhatalom létrejöttével mellett – *a pénzen és a piacon való tevékenységszerveződés radikális kiterjedése jelent a termelés szférájáról egy sor további alrend-*

szerre. A funkcionális alrendszerek kettős racionalitásának nevezett jelenség létrejötté tehát az embercsoport-dominancia nézőpontjából – miközben rugalmas szerveződést tesz lehetővé – a banki-pénzhatalom terjedése miatt alapvető gondokat is jelent. A piac és az ezt közvetítő pénz szervezi meg – belső logikájukon alapuló szerződési mechanizmusok mellett és azokat torzítva, féloldalassá téve – egyre inkább az egyes kulturális szférákat: a művészeti ágakat, az egyetemi-tudományos szférát, a tömegkommunikációs szférát. A sajtópiac, a médiapiac, a könyvpiac, a politikai piac, az oktatási piac, a sportpiac, az ügyvédi piac és nem utolsósorban a fokozatosan terjedő katonai szolgáltatások piaca stb. révén a pénzhatalom egyre szélesebben áthatja a társadalom minden részét. Ha tehát az elmúlt fél évszázadot vesszük szemügyre a nyugati civilizáció vonatkozásában, akkor a társadalmak funkcionális differenciálódása mellett legalább ilyen jelentőséggel *a politikai demokrácia hatókörének szűkülését és a banki-pénzhatalom hatókörének kitágulását kell megállapítani.* Magyarország és Közép-Kelet-Európa ebből a szempontból kiesett néhány évtizedre a szovjet birodalmi szerveződés léte alatt, de ennek összeomlása óta nálunk is lezajlottak az ebbe az irányba mutató változási tendenciák. Fontos tehát kiemelni, hogy noha a pénznek és a felette rendelkező embercsoportoknak már az újkor kezdetétől átfogó hatalmat adott a társadalmak piaci árucserére ráutaltsága, és ezek sokszor döntően közbe tudtak lépni a nyugati civilizáció egyes nemzeti társadalmi között folyó háborúk és események kimenetének meghatározásában, de ez a *szórványos hatás* nem hasonlítható össze a mára kialakuló globális pénzhatalom lehetőségeivel (lásd a bankár-pénzügyi hatalom utóbbi háromszáz évének elemzéséhez a francia Henry Coston hatalmas munkáját: Coston 1989; magyar nyelven Drábik: 2002, bár Drábiknak az elmúlt 300 év történéseire alkalmazott „szabadkőműves irányítást” feltevő keretelméletét szépszisszel lehet csak fogadni, már csak az érthetően hiányzó empirikus alátámasztás miatt is).

A funkcionális rendszerelmélet egyik hibája tehát abban áll, hogy csak az osztársadalom funkcionális szétagolódását emeli ki, és az egyes alrendszerek egyenértékűségét állítja az osztársadalom integrációja szempontjából. Megfogalmazása szerint a társadalomnak csak egyenlő fontosságú funkcionális alrendszerei vannak, melyek számára az összes többi alrendszer egységes környezetté süllyed le. *Ezzel letakarja a politikai-közigazgatási, illetve a piaci-pénzmechanizmusokon keresztüli átfogóbb integráció létét, és az e kettő közötti eltolódásokat, illetve mindezek behatását az egyes funkcionális alrendszerek belső működésébe.* A másik alapvető hibája, hogy csak a funkcionális mechanizmusok általi társadalmi tagoltságot mutatja be, és az ezekre ható embercsoport-tagoltságokat, és az

egyes embercsoportok küzdelmeit eltávolítja az alrendszer működésének megértéséből. Ezeket kell tehát korrigálnunk.

Kettős korrekciónk össze is fonódik. A marxi társadalomelmélet felé megyünk el, amikor a piacgazdaság össztársadalmi domináló erejét emeljük ki, igaz ezt Polányi Károly elemzésével módosítjuk. Polányi gazdaságot érintő fogalmi distinkciója alapvető fontosságú, mert láthatóvá tette a gazdaság fogalma alatt addig összefogott két különböző terület eltérő természetét, ám ennek elismerése mellett tovább kellett lépni Polányi idevonatkozó elemzésén. Egy korábbi tanulmányunkban úgy módosítottuk Polányi kettős gazdaság tézisé, hogy kimutattuk egyrészt tévedését a piaci szerveződés elhalását illetően egy komplex társadalom keretei között, másrészt azt, hogy a formális értelemben vett gazdaság (a piaci-pénzmechanizmusok szférája) egyre inkább áterjedt a XX. század második felében egy sor további funkcionális alrendszerre az eredetileg a termelési szférájára létrejött alakja helyett (lásd Pokol 1984–95). Ezzel a korrekcióval még megmaradtunk Luhmann társadalmi alrendszerelméletei között, csak éppen a formális értelemben vett gazdaságot ki tudtuk szabadítani fogalmilag az „egy alrendszer a sok között” besorolásból, és mint egy átfogó társadalomintegrációs mechanizmust tudtuk megfogalmazni ezt. Mostani további korrekciónk már nem csak a funkcionális alrendszerek szempontjából szemléli a formális gazdaság (piaci-pénzmechanizmusok) kiemelt szerepét, hanem az ezek mellé telepített embercsoportok és a többi össztársadalmilag szerveződő és a dominanciáért harcot folytató embercsoport küzdelmei szempontjából. Ennek révén most úgy módosíthatjuk a marxi gazdaságközpontú társadalomszervezés tézisé, hogy nem a Marx és a későbbi marxisták által kiemelt anyagi termelés (és az itt domináló csoportok) tudják uralni az össztársadalmat, hanem *a formális gazdaság, a piaci-banki-pénzmechanizmusok felett domináló csoportok jutnak ilyen pozícióba*. A gazdaság két értelmének elkülönítése és a formális, piaci-banki gazdaság hatókörének kitágulásának középpontba állítása tehát más hangsúlyt ad a marxi gazdasági tőke és az ezzel összefonódott embercsoportok tézisének is. Ezen a vonalon kívánunk továbbhaladni a következőkben.

A piaci pénzen keresztüli gazdasági szerveződés így bármely funkcionális alrendszerben megjelenhet, és nem a „termelési viszonyokkal” azonosított gazdaságot emeljük az össztársadalom középpontjába. Másik korrekciónk a rendszerelmélet fellett, hogy behozzuk az egyes funkcionális alrendszerek működésének megértésébe az össztársadalmi szintű embercsoporttagoltságok behatásait. E két korrekció együttszemlélése azt is jelenti, hogy a nyugati civilizáció egészében globalizálódó banki-pénzügyi mechanizmusok éppúgy összefonódnak embercsoportokkal, mint a jórészt nemzeti társadalmak keretei között

szerveződő demokratikus államigazgatási vezérlés mechanizmusai is.

Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a két rivalizáló ösztársadalmi szervezési mechanizmus között egy eltolódás megy végbe, hanem arról is, *hogy míg a demokratikus politikai-közigazgatási szerveződés döntően a nemzeti társadalmak keretei között ment és megy végbe, addig a banki-pénzmechanizmusok általi szerveződés átlép a nemzeti társadalmak keretén, és ösztársadalomként a nyugati civilizáció egészében szerveződik, alapvetően az Egyesült Államokban székelve és annak katonai hatalmán nyugodva.* A „nemzeti társadalom” kontra „globalizálódó világtársadalom” (mely utóbbi persze csak az USA által dominált nyugati civilizáció egészét jelenti) ellentét részben így a politikai demokrácia és a pénz hatalom általi szerveződés mélyebben fekvő ellentétét fejezi ki. E mellett szintén ezt az ellentétet mutatják a felszínen a gazdasági tőke két nagy domináns csoportjának küzdelmei is. Az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok – a multinacionális vállalatbirodalmak pozíciói ellenére – erősebben a nemzeti társadalmak keretei közé vannak beágyazódva, és dominálásuk a nemzetállami demokratikus intézmények felett megingathatatlan volt az elmúlt évszázadban a banki-pénzügyi tőkés csoportok által. A banki-pénzügyi mechanizmusok kiszakadása a nemzetállamok központi jegybankjainak ellenőrzése alól, és a globális banki-pénzügyi hatalom létrejötte, így az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok dominanciájának csökkenését is magával hozta az elmúlt fél évszázad folyamán, és ez nagy léptekkel folytatódik napjainkban is. Egyre inkább a banki-pénzügyi hatalom és az ezzel összefonódott embercsoportok globális hatalma jön létre a XX. század első felében még domináló ipari-mezőgazdasági tőkés csoportokkal szemben. A kibomló funkcionális differenciálódások és a funkcionális alrendszerek belső átalakulásai sok szempontból ezt az újfajta tőkés dominanciát mutatják. Az eredeti luhmanni funkcionális rendszerelmélet letakarta a társadalmi valóságnak ezt az oldalát.

2.3. A banki-pénzhatalom behatása a funkcionális alrendszerekre

Az eddigi elemzésből nyert felismerések úgy összegezhetők, hogy a funkcionális alrendszerekre szétbomlott társadalmi események és a funkcionális logikák szerint alakuló tevékenységek mellett a társadalomban olyan összefüggések is hatnak, melyek az egyes társadalmi embercsoportok közötti küzdelemből fakadnak. E küzdelmek megszerveződése pedig keresztülszeli az elkülönült funkcionális alrendszereket, és egy-egy domináns embercsoport egy sor alrendszert felhasználva szervezi meg

össztársadalmi dominanciájának biztosítását. További meglátás még az eddigi elemzések nyomán, hogy minél inkább leépül a funkcionális alrendszerek kereteinek politikai-államigazgatási meghatározása, és a pénzen-piacon keresztüli szerveződés kezdi ezeket formálni, annál inkább azok a társadalmi embercsoportok tudják felhasználni az egyes funkcionális alrendszereket és az itteni erőforrásokat dominanciájuk biztosítására, melyek a globalizálódó pénzhatalom felett kizárólagosabb rendelkezést tudnak megszerezni a maguk számára.

Az elmúlt évszázad első évtizedeiben megfigyelhető volt, hogy a kibomló tömegmédiák és a szélesedő politikai demokrácia közvéleményének a befolyásolására az össztársadalom feletti dominanciáért küzdő tőkécsoportok közül sikeresebben a kereskedelmi-pénzügyi tőkécsoportok tudtak teret nyerni, és a pusztán az ipari-mezőgazdasági termelésben sikeres tőkés vállalkozói csoportok nem voltak képesek ilyen mértékben meghatározni a tömegmédiákat. Ez éppúgy igaz az Egyesült Államokra, mint az európai országok médiapiacára. De megmaradt ez a jelenség később is, és az ekkor kibomló és tömegessé váló többi szellemi szférában is megfigyelhető volt, hogy a kereskedelmi-pénzügyi hatalommal összefonódott embercsoportok gyorsabban igyekeztek itt is hadállásokat kiépíteni, míg a korábbi fennálló állapotokban gondolkodó konzervatívabb ipari-mezőgazdasági tőkécsoportok alig jelentek meg ezekben. Az 1920-as évektől kibomló filmiparban, majd a tömegessé váló egyetemi-tudományos szektorokban és a szellemi befolyásolásra törekvő alapítványok terén egyre inkább a banki-pénzhatalmi mechanizmusok köré telepedett embercsoportok tudtak hegemon pozíciókat elérni. Így miközben nagyobb hatókörrel kiépültek az új szellemi funkcionális alrendszerek – a tömegkommunikáció, az egyetemi-tudományos alrendszer, a művészeti ágak alrendszere – az össztársadalmi dominanciáért küzdő nagy tőkécsoportok közül a banki-pénzügyi hatalom tudott ezekben erős háttérbázist kiépíteni.

Az egyes alrendszerekben a belső funkcionális teljesítményeket tekintve van ugyan belső értékelés, de az egyes alrendszerek tevékenységét szétterítő mechanizmusok párhuzamosan a pénzhatalom által is meghatározottak. Hiába ér el egy társadalomtudós jó reputációt szűkebb tudományos közösségében, ha a könyvpiacot kézben tartó pénzhatalom – politikai céljai szerint – háttérbe tolja, és tudatosan másokat von előtérbe, ezeket nagy példányszámban kiadja, milliós példányszámú napilapjaiban, televíziós magazinokban szerepelteti, másokat pedig rendszeresen kirekeszt innen, és ezzel a támogatottakat milliók elé állítja, ünnepli őket, míg a politikai céljaival ellentétes elemzéseket adó társadalomtudókat elhallgatja, sőt mint tudókat is igyekszik diszkreditálni, ha veszélyesnek találja társadalmi uralmára elemzéseit. De ugyanígy a nagy író, a zenész, a színész a könyv-

piaci, zenepiaci és más művészeti piaci terjesztéssel tud csak hatni, és a pénzhatalom által ellenőrzött kulturális piacok politikai szelektálással fel-, illetve leértékelnek a szellemi alkotói körökben. Mindezek révén a pénzhatalom meg tudja határozni a „nagy” tudós, író, zenész, színész, jogász karrierjét, és ezen keresztül azt, hogy milyen tartalmú elemzések, regények, színdarabok, zeneművek, jogi vélemények terjedjenek el a milliós tömegek között.

Az osztályadalmilag domináns tőkés csoport tehát több funkcionális alrendszer párhuzamos befolyásolásával mintegy füzérré alakítja az egyes alrendszereken belüli forrásokat, és ezzel további hatalmi forrást tud szerezni az osztályadalmi dominanciáért küzdő többi tőkés csoporttal szemben. Tanszéket alapítanak, egyetemi alapítványokat és tudományos ösztöndíjakat hoznak létre, és politikai céljaik szerint szelektált professzori gárdát alakítanak ki ezek segítségével, majd a tömegmédiákban levő pozícióik révén gyorsan kéznél lévő „nemzetközileg elismert szakértőként” bármikor milliós tömegek előtt nyilatkoztatják ezeket, a politikai küzdelmek szerint éppen aktuális célok érdekében. Így politikai érdekeiket rejtve, mint „szakmai” érveket tudják prezentálni. De ugyanígy színházakat, hangversenytermeket, könyvterjesztő hálózatokat kezel a szellemi szektorokba behatoló pénzhatalom, uralja a könyvpiacot, a zenepiacot, nyilvánosságához juttatja a politikailag közelálló vagy legalább semleges alkotókat, és kirekeszti a politikailag szembeszegülő alkotókat innen. E szankciók pedig ismertekké válnak az egyes szellemi szektorokban, és már eleve elrettentik az alkotók nagyobb részét olyan elemzések, művészeti termékek létrehozatalától, melyért büntetést kaphatnak a kulturális piacokon hegemon helyzetben levő pénzhatalom embercsoportjaitól. Sok-sok millió ember besulykolt véleményei, meghatározott eseményekkel szemben kialakított pozitív, másokkal szembeni negatív érzelmi beállítottságaik így rejtetten az osztályadalmilag domináns pénzhatalom által létrehozottak, és ez a nyílt erőszak minimuma mellett tudja uralmukat biztosítani. Persze ez a fajta nyílt erőszak is létezik, és a domináns tőkés csoport számára fontos események, hitek kétségbevonóit akár büntetőjogi eszközökkel is szankcionálják, és mint „szélsőségest” a társadalom peremére szorítják a banki-pénzhatalom köré fonódott embercsoportok.

Ezek a fejlemények többé-kevésbé végbementek az európai országokban is, de igazán tisztán az Egyesült Államokban bomlottak ki az 1900-as évek második felére. Innen azonban erős hatást tesznek az USA nagy gazdasági-katonai súlya révén Európában is. Különösen a szovjet birodalom összeomlása után politikai vákuumba került közép-kelet-európai országokban lehet érezni innen jövő erős behatásokat. A banki-pénzügyi hatalom erős pozíciói az Egyesült Államokban a szellemibb jellegű

funkcionális alrendszerekben a konkurens tőkéscsoportokkal szemben, a társadalompolitikai és jogi alrendszerét is lényegesen át tudták alakítani az 1960-as évektől kezdődően. A kongresszusi és tagállami törvényhozásokban ugyanis – minden közvélemény-befolyásoló fölényük ellenére – a banki-pénzügyi hatalom embercsoportjai nem tudtak tartós előnyt kiharcolni, és a számukra kívánatos társadalmi változtatásokat a törvényhozáson keresztül nem tudták elérni. A masszív amerikai konzervatív többség, a fennállóhoz ösztönösen ragaszkodó kisebbségek sok-sok milliós tömege a választások útján és az így létrejövő törvényhozási többségben gátat jelentettek a szellemi-kulturális szférákban hegemon helyzetben lévő banki-pénzügyi hatalom változtatási tervei előtt. Ennek megkerülésére már az 1900-as évek elején felmerült az a stratégia, hogy az alkotmányba felvett alapjogokra támaszkodva célszerű az egyes kisebbségeket leválasztani a masszív amerikai többségről, és bírói úton létrehozni az egyes kisebbségeket a többséggel szembefordító változtatásokat. Az ACLU-t (az Amerikai Polgárjogi Uniót) így hozták létre 1910-ben a banki-pénzügyi körök, és eleinte a legnagyobb kisebbség, a feketék védelmét állították középpontba, megalakítva az ACLU segítségével a „Színesbőrűeket Támogató Országos Szövetséget” (lásd Epp 1998: 3–13). Alkotmányos alapjogokra hivatkozó perek tömegét indították, és fokozatosan egy perlési politikai szférát alakítottak ki a törvényhozási változtatások helyett. Az így kialakított perlési stratégiával aztán a feminista, majd a homoszexuális-leszbikus mozgalmak terjedését támogatták, új és új kisebbségekre hasítva a korábban egységes amerikai többséget, majd a hajléktalanok, az állatvédők, a vakok, a süketek, a mozgáskorlátozottak és mind újabb kisebbségi csoportokat szervező mozgalmakat segítettek a pénzügyi körök „emberjogi” alapítványai (lásd Sarat/Scheingold 1998). Az óriási médiaháttér, a filmipar, a könyvkiadás banki-pénzhatalmi ellenőrzése nagy publicitást és pozitív tálalást adott ezeknek a fejleményeknek. Ezek következtében átalakultak néhány évtized alatt az amerikai jogrendszer és a politikai akaratképzés útvonalai, illetve a törvényhozásból jórészt a bírói tárgyalótermekbe került át a társadalmi csoportok politikai küzdelme. „Politics by other means” (Politika más eszközökön keresztül) – fogalmazta meg néhány éve kiadott könyvében az amerikai politológus szerzőpáros a változás lényegét (lásd Lowi/Ginzburg, 1999).

De ennek révén átalakult a jog is, és a jogot kevésbé a törvények szövege hordozza ma már az Egyesült Államokban, hanem az alkotmányos alapjogok és az ezeket konkretizáló morálfilozófusok monográfiái. Mely utóbbiak pedig az egyetemi szférában a banki-pénzügyi hatalom alapítványainak kegyeltjei és a milliós példányszámú napilapjaik és tv-magazinjaik sztárjai sok-sok millió néző előtt. Ezek a fejlemények átnyúltak az 1990-es évek

közepe óta Közép-Európába is, és az amerikai banki-pénzhatalom alapítványai, tudományos ösztöndíjai, könyvkiadók és hegemon helyzetbe került könyvterjesztő hálózataik az általuk szponzorált „emberjogi” intézményeket hozzák kedvező helyzetbe éppúgy politikai céljaik miatt, mint az otthoni, amerikai társaikat.

Mindezek a hatások és összefüggések tehát rejtve maradtak az eredeti luhmanni funkcionalista rendszerelmélet keretei között, és ezért a társadalmi realitás lényeges összefüggéseit ez nem tudta feltárni. Ezért volt szükséges a Polányi Károly kettős gazdaság elemzésével korrigált marxi elmélet néhány kiinduló pontjának beemelése, és az osztársadalomban a dominanciáért a tőkécsoportok között folyó küzdelmet elemezni.

3. A PIACOSÍTÁS KETTŐS HATÁSA

Az egyes funkcionális alrendszerek kettős racionalitása tehát egyrészt ezek belső racionalitását és ezt biztosító mechanizmusokat, másrészt a piacracionalitást és ennek mechanizmusait jelenti, és azt, hogy e két értékelési mechanizmus együtt szervezi az adott alrendszer tevékenységét. A funkcionális működés oldaláról elvégzett vizsgálatok mutatták, hogy a legtöbb alrendszerrel a kettős racionalitás – vagyis a piaci mechanizmusok megjelenése az adott alrendszer szervezésében – jótékony hatású, rugalmasabb szervezést tesz lehetővé, és épp a rentabilitás és a profit biztosítása miatt szorítja rá sokszor az alrendszeren belüli értékelést arra, hogy „feszesebben” figyeljen a belső értékelés szerint kiválók előtérbe állítására és a gyengébbek háttérbe szorítására. Vagyis a tényleg kiváló tudományos teljesítményt nyújtó legyen egyetemi professzor, kapjon pályázati pénzeket, ugyanígy a legjobb sportteljesítményt nyújtó kerüljön be az olimpiai válogatottba, a legjobb zenész az országos hangversenyzenekarba, a legjobb író kapja az irodalmi Nobel-díjat és keresse a legtöbb pénzt stb. Ám a társadalom szerveződésében a funkcionális-intézményi struktúrák működtetése mellett az embercsoportok tagoltsága, egymással szembeni küzdelmük és alá-fölé rendeltségi helyzeteik kialakítása, illetve ennek megváltoztatására törekvés is mindig végbemegy, és a piacosítást ebben a dimenzióban is szemügyre kell venni.

A társadalmi tevékenységek és ezek eredményei nemcsak funkcionális szempontból jelennek meg, hanem ezek egyben hatalmi erőforrásokat is jelentenek, és az egyes emberek, embercsoportok eltérő fokban szereznek rendelkezési lehetőséget ezek felett. A gazdálkodási tevékenységet szervező pénz (és piac), az átfogó információáramlást szervező tömegkommunikáció, a társadalom rendszeres átlátását biztosító tudományos infrastruktúra és a szellemi életet meghatározó művészeti és egye-

temi fórumok – hogy csak néhányat emeljünk ki – nemcsak funkcionális teljesítményt nyújtanak, hanem mint társadalmi erőforrások hatalmat és dominálást biztosítanak azoknak az embereknek és embercsoportoknak, melyek nagyobb fokban befolyás alatt tudják tartani ezeket. Vagyis, noha a funkcionális differenciálódás végbement a modern társadalmakban és belső értékelési mechanizmusok és önálló logikák alakultak ki az egyes alrendszereknél, az össztársadalmilag domináns embercsoportok – hatalmuk biztosítására és az alárendeltségbe szorított többi embercsoport helyben tartására – igyekeznek befolyást szerezni az egyes alrendszerek tevékenysége felett. Ennek megvalósulása esetén azokat a témákat, törekvéseket és ezeket felvállaló embercsoportokat, melyek veszélyesek lehetnek hatalmukra, szisztematikusan igyekeznek háttérbe szorítani és kirekeszteni a funkcionális alrendszerek vezető pozícióiból.

Az össztársadalmi dominálás megszerzése és megtartása szempontjából azonban az egyes funkcionális erőforrások nem egyenlő fontossággal bírnak. Tudományos presztízs, művészeti kiválóság, karizmatikus vallási vezetői tekintély, sportvilágklasszis, sztárjogászi elismertség stb. fontos erőforrást jelenthetnek, és ha ezekből egy nagyobb csoport formálódik a társadalmi dominálásért folyó küzdelmekben, ennek van hatása, és bizonyos átrendeződést is ki tud kényszeríteni ebben a dimenzióban. *Am a legátfogóbb és legkonvertálhatóbb társadalmi erőforrást a pénz és az e feletti ellenőrzés jelenti.* A modern társadalmak szervezésében két átfogó integrációs mód emelhető ki. A pénz és mechanizmusai az össztársadalom egyik átfogó integrációs mechanizmusát jelentik, míg a másikat az állam általi tevékenységszervezés adja. Ezért a pénzen keresztül a legkülönbözőbb alrendszerekbe bele lehet nyúlni, és a belső funkcionális értékelést még egy pótlólagos értékelés alá lehet vele vetni. Az az embercsoport, mely a pénz működésének mechanizmusait nagyobb mértékben uralma alá tudja hajtani, minden funkcionális alrendszerben egy pótlólagos értékelést, mérést-szelektálást tud végrehajtani. Vagyis ahhoz, hogy a funkcionálisan jól teljesítő ember valóban mint nagy tudós, művész, sztárjogász, sportoló, zenész, újságíró stb. legyen elismerve és megkapja a magasabb szintű működéshez a feltételeket, még a pénz felett rendelkező domináns embercsoport értékelése előtt is helyt kell állnia. Ennek hatása pedig abban jelenik meg, hogy a pénzhatalom felett rendelkező embercsoportokhoz alkalmazkodó tudósok, művészek stb. révén az általuk biztosított erőforrások – a tudáshatalom, művészeti-szellemi hatalom, médiahatalom, jogi hatalom stb. – is a pénzhatalom erőforrásait bővíti. Ezért abból a célból, hogy ezek alkalmazkodjanak a pénzhatalom embercsoportjainak érdekeihez, és a pénzben megjelenő gazdasági erőforrás mellett ezek az erőforrások is tartósan biztosítva legyenek uralmuk alátámasztására, a pénzhatalom hordozói még ala-

csony profit, vagy kifejezett veszteség esetén is igyekeznek megjeleníteni a tömegmédiák tulajdonlásánál, az egyetemi és tudományos társaságok finanszírozásánál, a mozihálózatok, koncerttermek, színházak, a könyvkiadók (és főként a könyvterjesztő hálózatok) stb. működtetésében, sőt újabban – a katonai szektor privatizálása révén – a katonai-biztonsági vállalkozásokban közvetlenül is.

Ha ezt az összefüggést látjuk, akkor a kettős racionalitás elemzését is ki kell egészíteni. Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó tézisét továbbgondolva az előbbieken eljutottunk a szubsztantív gazdaság mellett a formális, piaci-pénzgazdaság elválasztásához, és láttuk, hogy az elmúlt évtizedekben a pénzmechanizmusok és a piacracionalitás egyre újabb alrendszerek párhuzamos szervezőjévé kezdett válni. Ez a fejlemény az 1990-es évektől, a szovjet katonai-társadalmi blokk eltűnése óta egyedüli világhatalommá vált Egyesült Államok nyomására drámaian felgyorsult a nyugati világban és az ennek részévé vált Közép- és Kelet-Európában is. A legkülönbözőbb szférák privatizálása, az egészségügy, az oktatás, a katonai infrastruktúra stb. piaci szervezés alá állítása a pénz és a piac hatókörét a legnagyobb mértékben megnövelte, és ezzel együtt a '90-es évek közepétől felgyorsulóan – szintén főként az Egyesült Államok politikai nyomására – az egyes országok pénzügyi önállósága feladásra kerül, és mindezek révén egy egységes világ-pénzügyi mechanizmus fonja át mindinkább az európai és az amerikai társadalmakat. Ennek révén a világ egészének szintjén a pénzmechanizmusok felett döntő mértékben rendelkező embercsoportok hatalma a korábbiakban elképzelhetetlen módon megnőtt. Ez észlelhetően magával hozta a mindennapokban is, hogy a pénz hatalom körül szerveződő embercsoportok a többi funkcionális alrendszerekben folyó tevékenységeket is keményebben és nyíltabban értékelik saját hatalmi szempontjaikból is. Az addig nagy írónak számító író művei, az ugyanilyen tudós könyvei eltűnnek a könyvterjesztő hálózatokból, ha ezekből a pénz hatalom embercsoportjai érdekeik és véleményeik komolyabb mértékű sértését olvassák ki; az addig nagy zenészek elismert zenész, karmester kiszorul a hangversenytermekből és a jól dotált hangversenyzenekarokból, koncertlehetőségekből, ha politikailag a pénz hatalommal szembenálló táborhoz tartozónak vallja magát nyilvánosan; az egyetemi professzor karriervonala, pályázati pénzekhez jutása veszélybe kerül ugyanilyen lépés esetén, és még lehetne sorolni a példákat. A pénz hatalom csoportjai így az egyes alrendszerek funkcionális teljesítményeit a saját hatalmi szempontjaik szerint szelektálva előtérbe állítják, a szembenállókat elnyomják, az egyes funkcionális szférákból kirekeszteni törekednek.

A vizsgálódóban a piacosság kettős, ellentétes hatását elemelve a *déja vu* érzése támad fel, és Max Weber száz évvel ez-

előtti elemzése idéződik fel a „szolgaság háza” létrejöttéről. Weber a tradicionális struktúrák leépülése helyére lépő hatékony bürokráciát emelte ki ennél. Azt írta, hogy miközben a hatékony szervezés és bürokratikus racionalitás a társadalom egyes szektorait mind szélesebben átjárja és sok szempontból jólétet teremt, addig a mindent eluraló igazgatási apparátusok a társadalom egészében a „szolgaság házát” teremtik meg. Nos, az 1900-as években szélesen kibomló politikai demokrácia részben orvosolta azt, amitől Weber tartott, de a most terjedő – és épp az állami szervezést, illetve a demokráciát háttérbe toló – piacosítás egy újfajta uralmat hoz létre a pénzoligarchia középontba kerülésével. És mivel a pénzoligarchia nem a hagyományos nemzeti társadalmak szintjén, hanem a nyugati civilizáció egymilliárdos embertömegének egészében szervezi meg uralmát, a piacosítás és a pénzhatalom hatósugarának növelése egyre inkább a világ egészét uraló nyugati civilizáció központi problémájává válik.

Összegződéve tehát a piacosítás egy újfajta világhatalmat alakít ki, a nagy pénzközpontokat ellenőrző embercsoportok világhatalmát, legalábbis a nyugati civilizáció egészét érte ezalatt. A piacosításnak és az ezzel létrejövő kettős racionalitásnak ezt az oldalát sem szabad figyelmen kívül hagyni.

4. GLOBÁLIS URALMI REND

A társadalom kettős szerkezetéből következően elemezni kell a funkcionális tagoltság és az ide tartozó intézményi mechanizmusok mellett a társadalomban ható uralmi szerkezetet is. Az előbbieken döntően a funkcionális mechanizmusok elemzésére került sor, és csak a funkcionális rendszerelmélet fogalmi kereteinek korrekciójának kapcsán tértünk ki a Polányi Károly kettősgazdaság-tézisén keresztül behozott marxi elméletre és a piacosítással terjedő új uralmi rendre. Ebben a részben részletesebben megvizsgáljuk, milyen változások voltak jelentősek az elmúlt évtizedekben a nyugati világ uralmi rendjének átalakulásában, és milyen elméletek tudták ezeket a legmélyebben megragadni.

4.1. A nemzetállami társadalomszerveződés összeroppanása

A nyugati civilizáció társadalmainak a második világháborút követő évtizedekben – mind Európában mind Amerikában – a nemzetállami szinten történt alapvetően működési keretük szerveződése. (A zsákutcába jutott, és már eltűnt szovjet blokk társadalmainak szerveződésétől most tekintsünk el.) Noha már ekkor különbséget lehetett tenni – Michel Albert kifejezését

használva – a „rajnai” kapitalizmus és az angol–amerikai „versengő” kapitalizmus szerveződési elvei között, de ezek a különbségek sokáig nem hangsúlyozódtak ki élesen. A „rajnai” modell lényege volt, hogy az állam és a kormányzat aktív iparosítási politikát folytatva segíteni igyekszik az adott társadalom ipari versenyképességét, a pénzügyi politikát ehhez a kormány tartja kézben, és a határoknál szigorú ellenőrzés alá veszi a tőke mozgását, a külső pénztőke behatolási kísérleteit jogi eszközökkel blokkolni tudja; továbbá az erős és centralizált szakszervezeti csúcsszervekkel egyeztetve hozza meg a legfontosabb gazdasági és más állami döntéseit, és a társadalmi béke fenntartása érdekében egy széles jóléti hálót épít ki a szegényebb rétegek számára (Dahrendorf 1998). Mindez egy többé-kevésbé harmonikus társadalmi működést és egyensúlyt biztosított ezekben a társadalmakban, melyekhez elsősorban a nyugat-európai kontinentális országok tartoztak. Ezzel szemben az angol–amerikai „versengő” kapitalizmusban a piaci versengés teljesebben tudja meghatározni a termelést, de ezen kívül a többi funkcionális szektorban is teljesebben dominál a piaci működés, a kormány kevésbé aktív mind az iparpolitika és más szektorok szervezésében, mind a jóléti hálózatok kiépítésében és költségvetési fenntartásában; emellett a munkavállalók millióit szervező nagy szakszervezetek és az állami döntéshozók között nincsenek meg az egyeztető kompromisszumos fórumok a nagy hatókörű állami döntések meghozatalakor. A tőkés csoportok szintjén pedig, míg a „rajnai” kapitalizmusban az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok erősebben meghatározók, addig az angol–amerikai „versengő” kapitalizmusban a banki-pénztőkés csoportok a dominálóbbak, sőt ők határozzák meg a legnagyobb angol és amerikai multinacionális szintű ipari és más vállalatokat is (lásd Hellyer 1998).

E különbség ellenére az 1940-es évek második felétől kezdve a nemzetállami szintű társadalomszervezés volt a meghatározó a nyugati világ egészében, és ez némileg a „rajnai” kapitalista modellnél leírt jellemzőket tette a középpontba minden nyugati társadalomban. E rendszer alapja az 1944-ben megkötött Bretton Woods-i egyezmény volt a nyugati világ államai között. Ennek lényege volt, hogy a nyugati államok valutái egymáshoz viszonyítva rögzített árfolyammal rendelkeztek, és ezen az árfolyamon az USA dollárján keresztül kapcsolódtak aranyfedezethez. Ez azt jelentette, hogy a rögzített árfolyamon az Egyesült Államok központi bankja vállalta, hogy mindenkor aranyra váltja e valutákat. E rendszer alapján az egyes kormányok a központi jegybankjaikat közvetlenül meghatározva, ügyeltek az ország valutájának stabilitására, és egyrészt kamatláb-, hitel- és adópolitikával aktív ipar és gazdaságpolitikát folytattak egyes társadalmi célok elérésére (pl. a teljes foglalkoztatottság felé közelítés, egyes iparágak felfuttatása, szociálpolitikai hálók ki-

építése stb. érdekében), másrészt az államhatárokon átlépő pénztőkét és vállalkozói tőkét szigorúan ellenőrzés alá vonták. Alapvetően tehát ebben a rendszerben az egyes társadalmak működése nemzetállami szinten volt megszervezve, és aktív kormányzati politikán keresztül történt meg a társadalom szerveződése, és ennek alávetve működött a piaci szerveződés, illetve országonként külön tartották a banki-pénzügyi tőkés csoportok szerveződését.

Ez a rendszer omlott össze 1971-ben, amikor az Egyesült Államok elnöke felmondta az aranyra váltási kötelezettséget. Közvetlen indoka ugyan az USA belső gazdasági nehézségei voltak a megterhelő vietnami háború következtében, de mélyebb okként az amerikai banki-pénzhatalmi körök törekvése is ott volt, melyek az előbbi rendszer miatt erősebben ki voltak rekesztve a nyugat-európai országokból, illetve itt ellenőrzés alá tudták őket vonni a kormányok.

Miután Bretton Woods alapja megroppant az aranyalaptól való elszakítás miatt, az egyes nyugat-európai országok belső valutáris helyzete és az egyes valuták által szervezett belső gazdaságok irányítása feszültebbé vált. A bizonytalanná vált valutaértékek és a bizonytalanná vált inflációs ráták miatt a beruházások volumenében csökkenések mutatkoztak, az inflálódo reáljövödelmek miatt a korábbi nyugodtabb munkavállalói rétegek sztrájkhullámai jöttek létre. A szellemi szférában pedig dominálóa kezdett válni, hogy mindezek a gondok a túlzott állami beavatkozás és a kormányok jövedelem-újraelosztó tevékenysége miatt jöttek létre. A növekvő társadalmi nyugtalanságok miatt egyrészt, a szellemi közvélemény átalakulása után az előbbi érvek tömegmédiában való súlykolása miatt másrészt, olyan politikai irányzatok és pártok kerültek hatalomra, melyek az 1970-es évek közepétől – először Nagy-Britanniában, majd az Egyesült Államokban és innen áttérjedve a kontinentális Európa nyugati részére – a rajnai kapitalizmus jellemzői helyett az angol-amerikai versengő kapitalizmus jellemzőit kezdték tisztán megvalósítani. Ez volt a neoliberális gazdaság- és társadalompolitikai koncepció uralomra jutása az 1970-es évek végétől a nyugati társadalmakban. A neoliberális társadalomszervezés lényeges jellemzői poláris ellentétet jelentenek a Bretton Woods-i rendszerrel leírtakhoz képest. Központi törekvés itt a piac erőinek a legteljesebb szabadon engedése, és ezzel együtt a banki-pénztőke mozgása elöl minden korlát elhárítása. A korábbi, államhatárok közé szorított pénztőke helyére az országok között szabadon mozgó pénztőke lépett. Ezt a szabad mozgást tovább fokozták azok az információs technológiai újítások, melyek az 1980-as évektől kezdve az internet, az e-mail és egy sor további eszköz révén összekapcsolták a világ nagy tőzsdéit és pénzintézeteit, és akár másodpercek alatt a dollárok milliárdjait lehet akárhová eljuttatni, illetve kivonni egy országból. E

mellett a szélesebb tömegek is jobban bekapcsolódtak a tömeges használatot elért elektronikus információs utakon a kisebb megtakarított pénzeikkel a pénzügyi alapokba és részvénytársaságokba, óriási módon kiszélesítve ezzel a banktőke kezelésében levő osztályadalmi tőke nagyságát. E technikai lehetőség, együtt a neoliberális korlátlebontásokkal, kiszabadította a banki-pénztőkét a nemzetállami kormányok ellenőrzése alól, és a leghatalmasabb angol-amerikai bankok vezérletével egyre inkább egy összefonódó globális banktőkés csoportosulást hozott létre az 1990-es évek közepére.

A neoliberális társadalomszervezés további jellemzői közé tartozik az államilag fenntartott intézmények privatizációja és a magántulajdonba került intézmények piaci szervezés és működtetés alá helyezése. Amíg a korábbi évtizedekben a mindenkinek számára elérhető és jórészt államilag finanszírozott kórházak, iskolák, kulturális központok, nyugdíjalapok, börtönszféra, katonai szféra stb. nagy állami szektorokat alakított ki – és ezektől távol tartották a banki-pénztőkés csoportokat –, addig most ezek egymás után privatizálásra kerülnek. Az új magántulajdonosok nagyon nagy részben a banki-pénzügyi tőkés csoportok közül kerülnek ki, akik már korábban is meghatározó tulajdont szereztek a legnagyobb ipara és más vállalkozásokban, de most óriási módon megnő a magántulajdonukba került intézmények hatóköre. Különösen az angol és az amerikai banktőkés csoportok tudták és tudják a privatizáció során megszerezni a legtöbb országban a korábbi állami vagyont, hatalmukat és befolyásukat korábban elképzelhetetlen módon kitágítva, elsősorban Közép-Kelet-Európa, Latin-Amerika országaiban és más fejlődő országokban, de a nyugat-európai országokban is erős pozíciót szereztek az itt is beinduló privatizációk során e bankár-csoportok.

A neoliberális társadalomszervezés terjedésének útjai annyiban eltértek Nyugat-Európa és a többi térség vonatkozásában, hogy míg az előbbieken a már jelzett gondok miatt a plurális szellemi vitákban nagyobb amerikai szellemi és politikai nyomás nélkül kerültek domináló helyzetbe a neoliberális szervezés elvei – és az így kormányra került erők belülről valósították ezeket meg –, addig a többi térségben ehhez hozzájött egy tudatos eladósítási politika az angol-amerikai bankárkörök részéről az 1980-as évektől. Az eladósított országok aztán a pénzügyi összeomlás elkerülése érdekében mindenre rákényszerültek, amit e körök követeltek a belső társadalomszervezésük átalakítási irányát tekintve. Ezek pedig a már jelzett neoliberális átalakítási tervek voltak: privatizáció, a belső piacok teljes mértékű megnyitása a multinacionális vállalatok előtt, a pénzmozgások előtti korlátok teljes mértékű lebontása stb. E külső kényszer és a belső ellenállás hiánya miatt ezért a közép-kelet-európai térségben például oly mértékben megvalósultak a neolibe-

rális szervezési elvek, ami a kontinentális nyugati országokban is csak részben ment végbe, de még a latin-amerikai országok esetében is csak részben tudta ezt elérni a globális pénzoligarchia. (Ez utóbbit azzal magyarázzák, hogy ott a közgazdasági tudás és előrelátás jobb helyzetben volt, mint a szovjet blokk erősebb ellenőrzése mellett létező közgazdasági köröknél a közép-európai országokban, és ezért a helyi közgazdasági ellenállás bizonyos fokig csökkentette a külső amerikai nyomásnak való engedelmességet a legtöbb latin-amerikai országban, lásd Pijl 2001: 185–204). De hogy a nyugat-európai országok esetében is erős volt a nyomás a neoliberais szervezési elvek irányában, azt mutatják 1981-ből a szocialista François Mitterand kormányra kerülése utáni események. Mitterand, programjának megfelelően, vissza akarta államosítani a legfontosabb szolgáltatási szektorokat, növelni akarta a szociálpolitikai hálót az alsóbb néprétegek számára, és ehhez tudatos iparfejlesztést és pénzpolitikát kívánt megvalósítani, többek között a teljes foglalkoztatás irányába lépés érdekében. Csak néhány rövid év telt el, de a világgazdasági nyomás és az összehangolt külső pénzügyi mozgások által keltett kényszerek révén mindent fel kellett adni e programból, és vissza kellett térnie a neoliberais társadalomszervezési elvek mellé (lásd Ross 1995).

Ebbe a globálissá váló uralmi rendbe és az angol-amerikai banki-pénzügyi tőkés csoportok által uralt világba léptek be a szovjet birodalom felbomlása után a közép-kelet-európai országok, közöttük a magyarok is. Noha ekkor még nem volt teljesen befejezett a globális pénzoligarchia és a neoliberais uralmi rend kiépülése, de fő vonalaiban ez már megvalósult az 1989-es rendszerváltozás idejére. A volt állampárti uralmi rendszerek „felvételre jelentkezése” a kapitalizmus erőinél még egy harcot is kirobbantott rövid időre a rajnai kapitalizmus jellemzőit védő német tőkés csoportok és a tiszta neoliberais rendet terjesztő angol-amerikai bankárcsoporthoz. A Deutsche Bank nagyhatalmú elnöke, Herrenhausen és pénzügyi csoportjaik – oldalukon olyan erős ipari tőkés csoporttal, mint a Mannesmann – a közép-kelet-európai országok vonatkozásában háttérbe igyekezett szorítani a neoliberais szervezést erőltető angol-amerikai bankárköröket a rendszerváltás körüli időszakban. Ezzel szemben az amerikai pénzügyi körök, alapítványaikon és az e térségben az 1990-es évek elején megszerzett szellemi médiabázison keresztül széles körű privatizációt, visszaszorított állami szerepet, kormánytól független jegybankot stb. igyekeztek propagálni, illetve megszervezni erre a politika és a szellemi elit egyes részeit. A kétféle kapitalista modell erői közötti viaskodás rövid ideig tartott. Herrenhausen és még néhány vezető a „rajnai” modell erői közül hamarosan merénylet áldozatai lettek, de a globális amerikai banktőke erői amúgy is jobb helyzetben voltak e térségben a korábbi szellemi behatolásuk révén. Lengyel-

országban és Magyarországon az amerikai banktőke, különösen a Soros Alapítványon és a köré épült intézeti hálózatokon keresztül már az 1980-as évek eleje óta megjelent, és az 1990-es években a régió összes országában széles körű szellemi (egyetemi, tömegmédiabeli, könyvterjesztői stb.) infrastruktúrát építettek ki. A rajnai kapitalizmus tőkés csoportjai a szellemi-intézményi behatolás terén nagyságrendekkel kisebb bázist tudtak csak kiépíteni, és még a tömegmédiák szférájába behatoló német tőke is sokszor az angol-amerikai neoliberais szellemi szektort erősítette, és nem kíséreltek meg egy ellen szellemi hatalmat kiépíteni velük szemben. (E német bankárkörök – szemben a Deutsche Bankkal és Herrenhausen csoportjával – a Dresdner Bank körül csoportosultak, lásd Pijl 2001: 193–201).

A neoliberális uralmi rend kiépítésének terjedelme sokban attól is függött Közép-Kelet-Európában, mint ahogy a fejlődő ázsiai és a többi térségben is, hogy a privatizáció során milyen mértékben jutottak az adott országban az egyes szektorok intézményei az angol-amerikai vagy a tőlük függő más bankár- és vállalkozói csoportok tulajdonába, és maradt így el az ország belső tőkés csoportjainak kiépülése, vagy éppen ellenkezőleg, a privatizált intézmények nagyobb része az országon belüli tőkés csoportokat erősítette tovább. Ebből a szempontból Csehország adja azt a mintát, ahol jelentős mértékben saját tőkés csoportok is létrejöttek a privatizáció során, és így a szellemi szektorokban is háttérrel tudnak adni a neoliberális uralmi renddel szembenálló csoportoknak. Magyarország és részben Lengyelország ezzel szemben azt a mintát jelenti, ahol a privatizáció során – mind a szűkebb termelés, mind a tömegmédiák és egyéb szellemi szférák terén – a legkevésbé épültek ki hazai tőkés csoportok, és a legerősebben szerezték meg az amerikai és a tőlük függő pénzügyi-vállalkozói körök a termelési és egyéb infrastruktúrát. A globális uralmi rend és a neoliberális társadalomszervezés erői így a régióban a legerősebben nálunk értek el hegemoniát.

4.2. A globális uralmi rend elméleti megragadása

A társadalmak egészének szintjén az uralkodás és az elnyomás elemzését a marxi elméletek állítják az elemzés középpontjába, ám ezek nagy része nem alkalmas a valóság feltárására. Ezt különösen két ok magyarázza. Az egyik ok magából a marxi kiindulópontokból ered, amely az uralkodást a szűken vett termelésben keresi, és a termelési eszközök tulajdonához köti. Az e szerint előrehaladó elemzés így a gyárosok, vállalkozók, illetve másik oldalról a munkások ellentétére szűkíti le a szemszöveget, ám a mai komplex és egy sor funkcionális alrendszerre bomló társadalmakban ez elvétí az uralom és az elnyomás reális erőit.

Egy másik okot jelent az uralom és az elnyomás elemzésének elmaradásában a marxista elmélet sok irányzatán belül, hogy a nyugati országok marxista értelmiségének és társadalomtudósainak jó része az 1960-as évektől kezdve eltolódott az osztály-elnyomás elemzésétől a kisebbségek elnyomásának elemzése felé, és az ez elleni közéleti fellépés ezt érzelmileg is rögzítette bennük. Am mivel az emberjogi ideológia és az ezen alapuló kisebbségvédelem sok szempontból a banki-pénzügyi tőkés csoportok eszközeként jött létre az 1900-as évek első évtizedei óta az ipari-tőkés csoportokkal szembeni politikai küzdelmeik során, ez utóbbiak pozícióinak megtörése érdekében, a masszív konzervatív többség kisebbségekre bontásán keresztül (lásd ennek részleteit: Epp 1998: 9–43), így az emberjogi balliberális körökkel egy táborba került marxisták sok szempontból függésbe kerültek a pénzligarchiától. Az Egyesült Államokban így mint a „politikai korrektség” része kezdett érvényesülni jó néhány marxista elméleti csoportosulásban (és a mögöttük álló könyvkiadói, könyvterjesztői hálózatok elvárásaiban!), hogy ha érintik is a tőkés csoportok uralmát és elnyomását, a pénztőke és a bankárcsoportok uralmát már ebben nem emelik ki. De sokan még ezen is túlmennek, és egy homályos „baloldaliságot” felvállalva, inkább csak a szegényebb osztályok rossz élethelyzetét ecsetelik elemzésükben, de teljesen lemondanak annak vizsgálatától, hogy végül is mely csoportok részéről történik az elnyomás és az uralom, és ezt milyen mechanizmusokon keresztül valósítják meg.

Mégis, ha szétnézünk az erre vonatkozó marxista elméleti írások között az elnyomásra és az uralomra vonatkozó összegyűjtött információkat keresve, akkor két irányzat kínál használható empiriát. Az egyik az ún. „világrendszer elmélet”, amelyet Immanuel Wallerstein indított útjára még az 1970-es évek elejétől, és egy széles elméleti csoportosulás halad azóta ezen az úton. Egy másik használható információ tömeget az ún. „neogramscsiánus” elméleti irányzathoz tartozó szerzőktől nyerhetünk.

A *világrendszer-elmélet* központi gondolata az, hogy az uralkodás és az elnyomás mechanizmusai a fejlett kapitalista országokban a második világháború utáni időktől már csak részben vizsgálhatók egy-egy társadalom tőkés csoportjai és dolgozó osztályai viszonyában. Itt is van ugyan továbbra is uralkodás és értéktöbblet-elvonás a tőkés csoportok részéről az alávetettek-től, de döntőbb ennél az, hogy a fejlett országok mint a világgazdaság centruma a periféria szegény országait – Latin-Amerikában, Ázsiában, Afrikában – zsákmányolják ki az egyenlőtlen cserével. Ezzel magyarázta ez az elmélet, hogy a második világháborút követő évektől a nyugati társadalmakban a munkásságnak és az alsóbb néposztályoknak is jelentősen emelkedett az életszínvonala, illetve nagyvonalúan kiépült az állami szociális

háló és juttatások rendszere a legszegényebbek részére is. Ennek árát ugyanis a periféria országainak egész népessége fizette meg, így a centrum tőkés csoportjai az ipari termékeiket extraprofitál eladva a periféria országaiban, és innen olcsón nyersanyagokat elhozva és éhbéréért előállított termékeket importálva, az otthoni dolgozó osztályoknak – a társadalmi béke kedvéért – jobb életszínvonalat biztosíthatott.

Ezt az elméletet Wallerstein és követői a Bretton Woods-i keynesiánus kapitalizmus körülményei között hozták létre, és az 1980-as évektől beinduló változásokat a globális pénztőke uralmának létrejötté irányában az ide tartozó elemzők is észlelték. Robert Ross az 1990-es évek elejétől azt emeli ki, hogy a pénztőke kiszabadulása a nemzetállami keretek közül és a helyi kormányok ellenőrzése alól egy olyan globális pénztőkés csoportot alakított ki, amelyek működése lassanként eltünteti a centrum munkásságának és dolgozó osztályainak privilegizált helyzetét a periféria „szuper”-kizsákmányolt osztályaihoz képest, és maga a centrum-periféria felosztás is értelmét veszti a globális pénztőke szabad mozgása miatt (lásd Ross 1995: 19–36). A jogi korlátokkal már nem fékezett és a technikai lehetőségek szerint percek alatt országok váltására képes pénztőke ugyanis oda megy, ahol a legolcsóbb a munkaerőt kapja, a legkisebb adót kell fizetnie az államnak, és ahol a legkisebb a szakszervezetek ellenállása, illetve ezek jogosítványai a vállalatok és az intézmények szervezésébe való beleszólásra. A világtermelés egyre nagyobb részét a multinacionális cégek állítják elő, és a cégek vezérkariban a nagy angol és amerikai bankok bizalmi emberi alkotnak összefogott hálózatokat. Mint John R. Munkirs felméréséből tudni lehet: „Munkirs határozottan állítja, hogy Amerika legnagyobb vállalatainak mindegyikét közvetett módon hét nagy bank és öt nagy biztosítótársaság ellenőrzi, illetve igazgatja. Mindez az igazgatók egy összefonódó hálózatán keresztül történik, mely a vállalatok hitelezői, illetve tulajdonosi érdekeit reprezentálja. Az ég legyen irgalmas ahhoz a vállalati igazgatóhoz, aki ujjat mer húzni velük” (Hellyer 1998:4). Vagyis a multinacionális cégek és a pénzligarchia összefonódik, és ebben az összefonódásban a vezető szerep a pénzligarchiának jut. A nyugati államok kormányai és szakszervezetei egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülnek a multinacionális cégekkel szemben, mert nagyobb adók kirovása vagy szakszervezeti követelések előterjesztése egyszerűen azzal a válasszal járhat részükről, hogy áteszik a működést egy olcsóbb munkabérű országba, ahol az ottani kormánytól még sokéves adómentességet és egyéb kedvezményeket is kapnak. Mindezek hatására az 1980-as évek közepétől először az Egyesült Államokban, majd a '90-es évektől Nyugat-Európa országaiban is megállt a reáljövedelem növekedése a dolgozó osztályok körében, és az alsóbb szinteken még jelentősen csökkent is ez a jövedelem. Vége a privilegizált centrum országaiban

a jóléti állami berendezkedésnek, és a globális pénzligarchia uralomra jutása minden országot a periféria szintjére vitt le az értéktöbblet elvonásában és a profit fokozásában. E révén egy szűk felsővezetői réteg jövedelme az egekbe emelkedett, de a széles társadalmi rétegek helyzete stagnál vagy inkább még süllyed is (Ross 1995: 34–36).

Philipp McMichael, a világrendszer elmélet másik szerzője még azt is kiemeli, hogy miután a tőke körforgása túlnőtt a nemzetállami kereteken, ez a nyugati országokon belül is lenyomta a béreket, illetve permanens munkanélküliséget hoz létre, amit korábban a beavatkozó állam és a szakszervezeti csúcsszervek nem engedtek meg. Mindez a nyugati országokba már korábban beözönlött és most is áramló olcsó külföldi (főként ázsiai, afrikai) munkaerő irányában növeli a belföldi dolgozó osztályok idegenellenességét. McMichael ezt a szűkössé vált munkához és magasabb bérekhez ragaszkodó hazai dolgozó rétegek védekezéseként írja le: „a megtámadott országok közösségei és munkaerőcsoportjainak védekezése ez a gazdasági túlélésük érdekében” (McMichael 1995: 37). Jelzi azt is, hogy ezek a jelenségek a pénzligarchia szellemi támaszaiként működő tömegmédiумokban, mint egyszerű primitivitás és rasszizmus kitörései kerülnek ábrázolásra.

McMichael kiemeli, hogy a két globális pénzügyi szervezet, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Világbank, melyek a Bretton Woods-i rendszer alatt a nemzetállami kormányok és gazdaságpolitikák egyszerű szolgálói voltak, a jelzett változásokkal új szerepbe kerültek, és egyre inkább a globális pénzligarchia központi szerveiként és ellenőreiként működnek a kormányok felett. Eleinte ugyan ez az uralmuk csak az eladósított közép-európai, latin-amerikai, ázsiai és afrikai országok felett alakult ki, és főként ebbe az irányba közvetítették az USA pénzügyi köreinek követeléseit. (Legnagyobb szavazattal és ebből eredő vétőjoggal a két szervezet tagállami közül ugyanis az USA rendelkezik.) Az ezen az úton megerősödött IMF és a Világbank az 1990-es évek végére már a nyugati államok kormányai felett is meghatározó pozícióba jutott (lásd még e problémakör elemzéséhez: Thoma 2001; Várhegyi/Gáspár 1997; Kiss 1998; Rostoványi 1998). A neoliberais politikai és társadalomszervezés elterjesztése a nyugati társadalmakban így e két szervezet révén is végbement és végbemegy, noha itt nem annyira nyílt diktátumok révén hat befolyásuk, mint Közép-Kelet-Európa országokban, Latin-Amerikában és a többi fejlődő országban.

A másik használható irányzatot a marxi elméletek közül a *neogramsciánusok* jelentik, akik Antonio Gramsci írásaira támaszkodva alakítottak ki egy komplexebb megközelítést a mai társadalmak elemzésére. Az 1990-es évek elejétől a globális nemzetközi rend és uralom elemzésében külön iskolát alkot ez az irányzat, így különösen alkalmas most, hogy a globális ural-

mi rend elemzéséhez hozzá forduljunk. Az eredeti marxi hangsúlyokat és kiindulópontokat különösen öt ponton módosítja ez az irányzat.

Az egyik ilyen módosítást jelenti, hogy bár marxistaként elismerik a fő társadalmi megosztásként a tőke és a munka ellentétét, ám a tőkéseket nem egy homogén osztálynak tekintik, hanem inkább egymással harcoló-rivalizáló csoportok laza halmozásának. E tőkés csoportok elitjei azért küzdenek, hogy az ő általánosításaik váljanak az egész tőkés osztály és ezen túl az egész társadalom eszméivé és törekvéseivé (Apeldoorn 2001: 72). Ezzel a módosítással eltűnik a marxi elméletnek az a megszemélyesítő jellege, amely mint egy önálló tudattal rendelkező „kollektív személyt” elemzi az uralkodó osztályt, amely „megtervez”, „eldönt” és mint egy szuperember „irányítja” a társadalom történéseit. Azt is lehet mondani, hogy maga „a” tőkésosztály is már csak nominálissá és félretehető fogalommá válik a változtatás után, és a fő hangsúly a különféle tőkés csoportok egymással való küzdelmére és uralmi technikáik feltárására helyeződik át.

A neogramsciánusok egy másik változtatását az eredeti marxi elméleten a szűk gazdasági szemlélet feloldása, és a gazdasági dimenzióban uralmat gyakorló tőkés csoportok – a „termelési eszköz-tulajdonosok” – mellett az „organikus értelmiség” fontosságának kiemelése jelenti: „Minden társadalmi csoport, amely létrejön a gazdasági termelés alapvető funkciója területén, alkot egy magával összeköttetésben álló, egy vagy több organikus értelmiségi csoportot, amely homogenitást és tudatosságot ad a csoportnak a funkcióját illetően, és nemcsak gazdasági területen, hanem társadalmi és politikai szinten is” (Gramsci börtönnaplójából idézi: Bieler/Morton 2001: 26). Az organikus értelmiség úgy általánosítja a csoport törekvéseit és a tennivaló alátámasztásáról az érveket, hogy azok elvesztik partikuláris érdekjellegüket, és általánosabb eszmei síkon, mint nemes és általánosan követendő célok jelennek meg ezek, és a szublimálással már a csoporton kívül szélesebb társadalmi körben is egyet tudnak érteni ezekkel az érvekkel és eszmékkel. Ezzel juttatják széles hatáshoz és uralomhoz a támogatott tőkés csoportot az organikus értelmiségiek (Gill 2001: 65). Az „organikus értelmiség” fogalmi kategóriája kiválóan alkalmas arra, hogy a professzionális alrendszerek kibomlása utáni komplex társadalmakat és bennük a professzionális csoportok hatalmi erőforrásait az uralom dimenziójában is elemezni tudjuk.

Egy következő változtatást a marxi elméleten a társadalmi osztályok mellé a „történelmi blokk” fogalmának a behozatalával hajtották végre a neogramsciánusok. Ez tulajdonképpen még inkább névlegessé teszi a társadalmi történések osztálymeghatározottságát, és az egyes társadalmi törekvések, illetve események mellé nem egy-egy osztály kerül hajtóerő-

ként, hanem a különböző társadalmi osztályok egy-egy részét összefogó „történelmi blokk”-ok. Egy-egy nagyobb társadalmi változtatás végrehajtására, amely után a társadalmi erőviszonyok egy hosszabb időre átalakulnak, és új tőkés csoport kerül uralkodó pozícióba, mindig egy történelmi blokkban egyesülő, „összszerveződő” embercsoportok konglomerátuma jön létre. Példának hozták az Európai Unió egységes valutájáért küzdő neoliberais történelmi blokk kialakulását az 1980-as évek második felétől, amely révén a tagállami kormányzati gazdaságpolitikák lehetősége megszűnt, és a globális pénzoligarchia hatalma vált középpontivá az unióban is: „A neoliberais történelmi blokk az egységes európai valutáért, amely teljesen le van szakítva minden EU-szervezet kontrollja alól, és egy független jegybank kezeli a valutát teljesen, ilyen történelmi blokkba gyűlt csoportokat jelent. Ebbe elsősorban persze a pénzügyi körök, a tagállami pénzügy-minisztériumi főtisztviselők, az EU-apparátus, az IMF, a Világbank és a többi ilyen globális szervezet apparátusa van benne, illetve az európai szintű nagyvállalatok közül azok, amelyek egész európai szintre termelnek elsősorban, de azok a munkások és kisvállalkozók is, amelyek az ilyen vállalatok dolgozói, illetve ezekkel szoros beszállítói-alvállalkozói viszonyt tudtak kialakítani. Plusz emellett azok a káderek-értelmiségiek, akik a neoliberais közgazdasági, jogi, médiabeli stb. segítséget megadják ennek a történelmi blokknak” (Gill 2001: 53).

Fontos újítás az eredeti marxi elmélethez képest a *hegemonia* fogalmának bevezetése a társadalom uralmi rendjének elemzésébe. Ezzel lehetővé válik, hogy az államközpontú hatalmi elemzések mellett a szélesebb magánhatalmi szerveződések és a kulturális-szellemi szektorokban levő hatalmi szerveződések is meg tudják ragadni. A globális uralmi rend megragadására ez a változtatás azért is fontos, mert itt állami szerv, „világkormány” nem alakult ki, ám félállami, félmagán világszervezetek, mint az IMF és a Világbank és a pénzoligarchia nagy alapítványhálózatai összefonódva minden formális állami hatalmi jogosítvány nélkül is döntő befolyást és uralmat tudtak szerezni az állami kormányzatok felett: „A nemzetközi politikaalakítási apparátus együttműködik a magán jellegű ügynökségekkel, mint pl. a trilaterális bizottság, melynek tag EU-tagsága van, elit politikai és gazdasági érdekeket képviselve, a WTO, a harmincak csoportja, amely különösen fontos a pénzügyek terén, vagy a brit intézetek közül az Economic Affairs Institute, az Adam Smith Intézet, az amerikai Brookings Intézet, az Enterprise Institute és a nagy vállalatok vezetőinek egy sor fórumával (...) A neoliberais transznacionális blokk így egy jelentős bázissal rendelkezik az EU-n belül” (Gill: 2001: 54).

Végül fontos eltérés a neogramsciánus elméletben az eredeti marxi elmélethez képest, hogy itt a társadalmi változások és események nem szükségszerűen mennek végbe a gazdasági

meghatározottságból kiindulón (noha elismerik ennek erejét a változásokban), hanem a történelmi blokkok aktív szervezésével és küzdelmeivel. Ám épp ezért egy ellenhegemónia kiépítésével és blokk szervezésével le lehet állítani a változásokat, és más irányt lehet szabni a társadalmi történéseknek. Vagyis ezzel a társadalmi változások mögötti kizárólagos gazdasági determinizmust tüntetik el, és az ezredvégi komplex társadalmak valóságához ezzel közelebb jutnak ezen irányzat szerzői.

Összegezve: a neogramsciánus elmélet változtatásait az eredeti marxi elmülethez képest megfelelőnek lehet tekinteni arra, hogy az intézményi szinten funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak embercsoport-küzdelmeinek megértésére felhasználjuk ezt az elméletet. A társadalom kettős szerkezetét tekintve tehát a funkcionális intézményrendszerek elmélete mellett, amely a társadalom funkcionális-intézményi dimenzióját elemzi és tárja fel, a neogramsciánus elmélettel az embercsoport-tagoltságot és küzdelmet, az uralkodás és az elnyomás dimenzióját is fel tudjuk tárni. A következőkben így a két elméleti megközelítést együtt használjuk.

5. AZ ÚJ URALMI REND HATÁSA A MAGYAR POLITIKÁRA

Vannak domináns társadalmi csoportok az 1989-es rendszerváltás óta is, és vannak a hatalomtól rendszeresen távol tartott, alárendelt csoportok is – a többpártrendszer és a politikai váltogazdaság intézményesítése ellenére is. Az új rendszer leírására használt olyan megnevezések, mint „posztkommunizmus”, „posztszovjet” korszak csak azt jelzik, hogy mit hagytunk ott, de azt nem, hogy most mi van. Az új politikai rendszer megnevezésére használt „jogállam” kifejezés pedig a mindennapi tapasztalatok alapján is nyilvánvalóan csak féligazságot ír le. Ti. a hatalom birtokosai az esetek többségében az előre rögzített szabályok keretei között működnek ugyan, de ez egyrészt letakarja azt, hogy az esetek tekintélyes részében a hatalom birtokosai félresöprik e szabályokat, másrészt elfedi azt a tényt, hogy egy sor rögzített hatalmi struktúra privilegizált helyzetben tart bizonyos embercsoportokat, míg másokat rendszeresen elnyom.

A mindennapi tapasztalatok és a nyugati világban folyó hatalomgyakorlásról szóló rendszeres leírások alapján fel lehet állítani a tézist, hogy Magyarországon és a többi volt állampárti rendszerben a korábbi uralmi rendből nem a „szabadság birodalmába” léptünk be, hanem egy új uralmi rend keretei közé. A feladat így az, hogy félretolva az ideológiai célú felületi címkéket (jogállam, emberi jogok stb.), tartalmilag nézzük meg, hogy a korábbi állampárti uralom jellemzői helyére milyen változásokat hozott létre az új uralmi rend.

5.1. Az új uralmi rend az erőszak minimumán

Kiindulópontként két jellemzővel írhatjuk le az új uralmi rend hatalomgyakorlását, mely alapvetően eltér az állampárti hatalomgyakorlástól. Az egyik jellemző abban áll, hogy miközben a társadalom alapvető uralmi szerkezetét kivonja a változtatás lehetősége alól, a többé-kevésbé rögzített határok között kisebb opciókat, alternatívákat a többpártrendszer keretén belül a sokmillió választói kör döntésére bízta. Ezzel szemben az állampárti uralom uralkodó csoportja a legapróbb változtatás nyílt megvitatását és megvalósítását is megakadályozta. Az új uralmi rend másik jellemzője az erőszak visszavétele, és az, hogy a fennálló hatalmi szerkezet stabilizálását csak kisebb mértékben oldja meg erőszakkal, és inkább sűrű kommunikációs, tudati befolyásolási struktúrák kiépítését állította a nyílt erőszak helyére. Ez utóbbi változás révén közvetlenül kevésbé a rendőrség és más erőszak-apparátus fontos az uralkodó csoport számára – végső soron persze ezek is – mint inkább a tömegkommunikációs mechanizmusok és az általános társadalmi tudatot formáló szellemi szektorok ellenőrzése, illetve uralmi célú felhasználása.

Fontos, hogy a két leírt alapjellemezőt együtt vegyük szemügyre, mivel csak így tudjuk megragadni megfelelően a tudati-kommunikációs szektorok ellenőrzését ebben a rendszerben, hisz az állampárti időkben is ellenőrizték ezeket a szektorokat. Abban az uralmi rendszerben a fennálló legkisebb változtatását, illetve ennek nyílt megvitatását az eszkalálódó robbanás elő-fázisaként fogták fel, és kezdettől az ilyen részletes ellenőrzésre alapozták a rendszer fenntartását. Így akár titkosszolgálati eszközökkel is a legkisebb változtatási tervek feltárását, és ennek megakadályozást helyezték a középpontba. Ezért bár volt szigorúan ellenőrzött tömegkommunikáció az állampárti uralom idején, de maga a tömegkommunikáció léte egy állandó veszélyt jelentett az uralom számára. A totális ellenőrzés megvalósítása nagy erőbevetést jelentett az uralkodó csoport számára, így a mai állapotokhoz képest magát a tömegkommunikációt is csak csenevész formában engedték kifejlődni, és az kevés szálon folyt. Az új uralmi rend ezzel szemben csak a hatalmi szerkezet alapjainak sérthetlenségére vigyáz, és kisebb részletek vitáját, illetve a gyakorlati realizálást nem gátolja meg. A politikai váltógazdaság kereteiben e korlátozott változtatási lehetőség nyert intézményesítést, sőt még a hatalmi szerkezet alapjait támadó csoportokat is csak részben fenyegeti a nyílt erőszak alkalmazása, sokkal inkább a marginalizálásukkal hárítja el veszélyüket az új uralkodó rend. A kiépített véleményformálási csatornákon, az ellenőrzés alatt tartott televíziós hírmagazinok, talk-shaw-k, humorba csomagolt lejárató műsorok stb. és az uralmi rendhez konformizált írott sajtó hírei, publicisztikája ré-

vén biztosítani tudják, hogy a hatalmi szerkezet alapjait is megkérdőjelező politikai törekvések, mint extrém és viszolyogtató szélsőségek veszélytelenek maradjanak a parlamenti választások folyamán, és nagyobb tömegbázis még a megvitatás szintjén se foglalkozzon e törekvésekkel. Sőt már azon politikai párttal szemben is használják ezeket az eszközöket, amely reálpolitikusan belátja a hatalmi alapszerkezethez való alkalmazkodás kényszerét egy fokig, de azért érezhetően opponálja a nemzetközi pénzoligarchia további térnyerését.

Az állampárti időkhöz képest, amikor egy új napilap vagy hetilap alapítása csak a legmagasabb politikai vezetői kör alapos belső megfontolása és engedélye alapján volt lehetséges – és az engedély után az új lap teljes körű központi ellenőrzésének kiépítésére került sor –, ma az uralkodó rend formálisan semmi akadályt nem állít ilyen lépések elé. Ha az uralkodó pénzügyi tőkés csoportokon túli, velük rivalizáló vállalkozói csoportok biztosítják az ilyen alapításhoz szükséges néhány százmilliós összeget, szabadon lehet alapítani új lapokat. Azonban, ha a hatalmi szerkezet alapjait kezdi megkérdőjelezni az ilyen új sajtótermék, akkor a hirdetések bojkottját szervezik meg ellene, és ha ezt is túléli, akkor a terjesztését igyekeznek korlátozni, majd a lap munkatársainak szakmán belüli lejáratását végeztetik el médiabirodalmuk segítségével. A könyvkiadás esetén még inkább ez a helyzet. Könyvet kiadni szinte bármit lehet az új uralmi rendben. Am a könyvterjesztő hálózatok nagyon nagy részének ellenőrzés alá vonásával el tudják érni, hogy csak alig egy-két „kalóz” könyvesbolt árulja a számukra ellenséges műveket. Így e könyvekről a társadalom alig egy-két százaléka szerez tudomást. Ugyanez van a könnyűzene és a zene más területén. (A könnyűzene azért fontosabb az uralmi rend ellenőrzése szempontjából, mert a szűk körű komolyzenei táborral szemben ez a populáris zene milliókat érhet el, és így ez veszélyesebb hatásokat produkálhat az uralkodó csoport számára.) Azok a zeneszerzők, zenészek, akik az új uralmi renddel szembenálló politikai tábor mellett állnak ki nyilvánosan, rövid idő alatt kiszorulnak a fellépés lehetőségéből, és a hangversenytermek, a koncertcsarnokok és a művelődési központok bezárulnak előttük. Lemezt adhatnak ki az új uralmi renddel szembekerült zenészek is, mert kis kiadók szabadon működhetnek, de a zenéjük terjesztése nemcsak a közvetlen fellépésben korlátozott, hanem a kereskedelmi csatornákat szinte teljes mértékben ellenőrző uralkodó csoport tiltó listára helyezése miatt is. A zene sugárzására szakosodott kereskedelmi rádiók – miközben laza beszélgető műsorokon és humorba csomagolt kommentálásokon keresztül nyílt véleményformálás folyik a zeneszámok között – a legnagyobb mértékben bojkott alá veszik az uralkodó csoporttal szembekerült zenészek lemezeit.

5.2. Az új uralmi rend birtokosai

Mint látható volt, a marxi elmélet funkcionalista nézőpont mellé történő beemeléséhez, egy fontos változtatást kellett végrehajtani a marxi elmélet tézisein. Marx és utána a marxisták a társadalom uralkodó osztályának a termeléssel azonosított gazdaság ellenőrző csoportját, a termelőeszközök tulajdonosait tartották. A termelés feletti uralom révén válik e nézet szerint az osztálytársadalom uralkodó osztályává ez a csoport. Ezt a tézist már az 1900-as évek elején igyekezett átalakítani a német Rudolf Hilferding, és a termelőtőke feletti uralomra jutó pénztőkés csoportok középponti szerepéről beszélt. (Nyomában Magyarországon például a történész Ránki György mutatta ki tanulmányaiban, hogy milyen széles körben uralta a nemzetközi háttérű banktőke az 1800-as évek végétől a hazai ipari és mezőgazdasági szféra vállalatait: lásd Ránki 1985.) Igazi eltolódást a marxi kiindulópontoktól azonban Polányi Károly kettős gazdaságra vonatkozó tézisével lehet megtenni. Az ő kettéválasztása felszabadítja az utat annak észleléséről, hogy a piaci mechanizmusok nem egyszerűen a termelés megkettőzését jelentik – noha eredetileg a termelés szervezésében alakultak ezek ki – hanem a legkülönbözőbb társadalmi szektorok (tömegkommunikáció, sportszféra, művészeti szektorok, egészségügy, oktatás, katonai szféra stb.) szervezésébe is benyomulhatnak. A piacosítás terjedésével pedig a pénzügyi tőkés csoportok uralma tudja felváltani egyre inkább a valamikori mezőgazdasági-ipari tőkés csoportok uralmát. Hilferding valamikori tézise a pénzügyi tőke uralmáról így radikalizálódik, és ebben a formában jobban visszaadja a mai realitást az új uralmi rend vonatkozásában.

Szemben azonban az ipari-mezőgazdasági tőkés csoportok szerveződésével, a pénzügyi tőkés csoportok nem a hagyományos nemzeti társadalmakban szerveződnek, hanem a nyugati civilizáció egészében. A jórészt az Egyesült Államokban és a londoni Cityben székelő legerősebb bankárcsoportok és innen szervezett kihelyezett további központjaik az elmúlt száz évben átfogó világpénzügyi ellenőrzést tudtak fokozatosan kiépíteni, és a tömegkommunikációt illetve az e körüli szellemi szektorokat az előbb vázolt módon – az egyes országokban kisebb-nagyobb fokban – ellenőrzésük alá tudták vonni. Ez az uralom jelent meg a szovjet blokk és az állampárti rendszerek bukása óta Közép-Kelet-Európában is, és ez az, ami itt az új uralmi rendet jelenti.

Fontos kiemelni, hogy ez az uralmi rend létezik az amerikai és a nyugat-európai országokban is. Ám a nyugat-európai országokban a globális pénzoligarchiával szemben a helyi tőkés csoportok és az általuk ellenőrzött részek a tömegmédiumból, illetve a szellemi intézményekből komolyabb ellenérőt képeznek. Lényegében a politikai törésvonalak közül az egyik legfonto-

sabb erre a szembenállásra szerveződik ott is. Az új közép-kelet-európai piacgazdaságokban azonban a globális pénzülgarchia szélesebben megszerezte a gazdasági erőforrásokat és velük a tömegmédiúmok, illetve a szellemi szektorok ellenőrzését. Itt sokkal gyengébbek a globális pénzügyi csoportokkal ellenőrként szembezállni képes helyi tókéscsoportok. A globális pénzülgarchia hatalmát, az új uralmi rendet így nálunk és a többi közép-kelet-európai országban erősebben lehet észlelni a mindennapokban, mint a nyugat-európai országokban.

Nem vitás, hogy ez az uralmi rend kevésbé erőszakos és elnyomó, mint azt az állampárti rendszerben megéltük. A társadalomszervezés ereje is jóval hatékonyabb most, mint az állampárti rendszerben volt. Mindezek ellenére, ha más eszközökkel és utakon is, de az uralom léte és az alárendeltség, az elnyomás tényei mindennap érezhetőek az új rendben is. Ma már csak mosolyoghatunk saját magunkon, hogy a rendszerváltás utáni eufóriában a plurális tömegmédiúmok és a szabad választások létrejöttét, mint a szabad társadalom megvalósulását éltük meg. Az igazán vak azonban az, aki az elmúlt tizenhárom év tapasztalatai után is naivan „jogállami forradalomról” és a szabadság eljövételéről beszél a rendszerváltással kapcsolatban.

IRODALOM

- Apeldoorn van, Bastiaan (2001): The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of „Embedded Neo-Liberalism”. In: Bieler, Andreas–A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47–69. p.
- Bieler, Andreas–D. Morton (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration. In: Bieler, Andreas–A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 3–24. p.
- Coston, Henry (1989): Les financiers qui menent le monde. Nouvelle édition corrigée et Augmentée illustrée par Chard. Publications Henry Coston. B. P. 92–18, 75862 Paris Cedex 18.
- Dahrendorf, R. (1998): Anmerkungen zur Globalisierung. In: Beck, Ulrich (szerk.): Perspektiven der Weltgesellschaft. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1998. 41–54. p.
- Drábik János (2002): Uzsoracivilizáció. A kamatkapitalizmus új világrendje. Gold Books. Budapest.
- Epp, Charles (1998): The Rights Revolution. Chicago–London. Chicago University Press.
- Gill, Stephen (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In: Bieler, Andreas–A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 47–69. p.
- Habermas, Jürgen (1981): Theorie des kommunikativen Handelns. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Hellyer, Paul (1998): A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gaz-

- daságtana. Altern-csoport, Gondola '96 Kiadó. Budapest.
- Hilferding, Rudolf (1959): A finánczóke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Huntington, Samuel (1997): A civilizációk összecsapása. Európa Kiadó. Budapest.
- Kiss J. László (1998): „Új világrend” felé? Globalizáció és az állam változó viszonya. In: Kiss J. László/Urkuti György (szerk.) (1998): Globalizáció: mítosz vagy valóság? BIGIS Könyvek. Budapest. 9–36. p.
- Lowi, Theodore–J. B. Ginsberg (1999): Politics by Other Means. Politicians, Prosecutors and the Press from Watergate to Whitewater. Revised and Updated Edition. W. W. Norton and Company. New York–London.
- Luhmann, Niklas (1994): Zum Begriff der Sozialen Klasse. Giuffré Editore. Milano. 78. p.
- Luhmann, Niklas (1997): Archimedes und wir. Merve Verlag. Berlin. 166. p.
- McMichael, Philip (1995): The New Colonialism: Global Regulation and the Restructuring of the Interstate System. In: Smith, D. A.–Böröcz J. (ed.): A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century. Greenwood.
- Pijl, van der Kees (2001): What Happened to the European Option for Eastern Europe? In: Bieler, Andreas–A. D. Morton (eds.) (2001): Social Forces in the Making of the New Europe. Palgrave. Hampshire. 2001. 185–206. p.
- Pokol Béla (1984–85): A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. Szociológia 1984–85/1–2. 99–114.
- Pokol Béla (1990): Komplex társadalom. (Doktori disszertáció.) Budapest 1988. (Német nyelven megjelent: Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien. Brockmeier Verlag 1990. Bochum. Angol nyelven: Complex Society: One of the Possible Luhmannite Theories of Sociologies. Coordination Office for Higher Education. Budapest, 1991).
- Polányi Károly (1976): A gazdaság két jelentése Carl Mengernél. In: uő: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ránki György (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In: uő: Kényszerpályák. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ross, Robert J. S. (1995): The Theory of Global Capitalism: State Theory and Variants of Capitalism on the World Scale. In: Smith, D. A.–Böröcz J. (ed.): A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century. Greenwood Press. Westport, Connecticut, London. 19–36. p.
- Rostoványi Zsolt (1998): Globalizáció avagy a civilizációk és a kultúrák harca. In: Kiss J. László–Urkuti György (szerk.) (1998): Globalizáció: mítosz vagy valóság? BIGIS Könyvek. Budapest. 36–82. p.
- Sarat–Scheingold, eds. (1998) Cause Lawyering. Political Commitments and Professional Responsibilities. New York. Oxford Univ. Press.
- Thoma Csaba (2001): A rendszerváltó országok és a nemzetközi hivatalos tőke. Aula Kiadó. Aula Doktori Könyvek. Budapest.
- Várhegyi Éva–Gáspár Pál (1997): A tőke mozgások szabadsága – az Európai Unió kihívásai. Pénzügykutató Rt.–Perfekt Kft. Budapest.